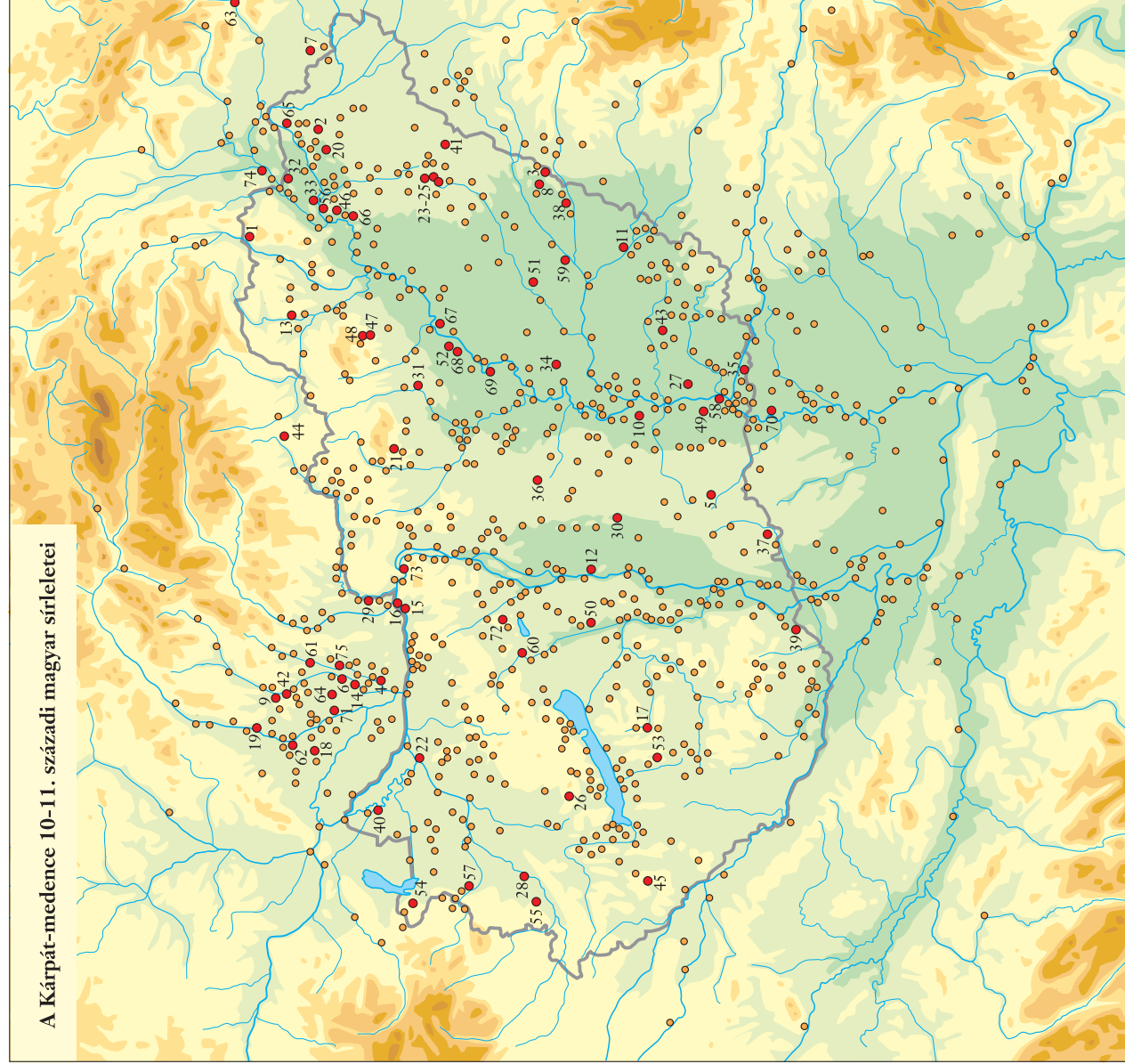

XI. A HONFOGLALÁS KORA

A Kárpát-medence 10-11. századi magyar sírleletei

Számmal jelölt lelőhelyek:

- 1 Abaujvár
- 2 Anarcs
- 3 Aránd
- 4 Bagota/Bohatá
- 5 Balotaszállás
- 6 Bánkeszi/Bánov
- 7 Beregszász/Berehove
- 8 Biharkeresztes
- 9 Csekej/Cakajovce
- 10 Csongrád-Felgyő
- 11 Doboz
- 12 Dunavecse-Fejéregyháza
- 13 Edelény-Borsod
- 14 Érsekújvár/Nové Zámky
- 15 Esztergom
- 16 Esztergom-Szentgyörgymező
- 17 Fiad-Képuszta
- 18 Galánta/Galanta
- 19 Galgóc/Hlohovec
- 20 Gégeny
- 21 Gyöngyöspata
- 22 Győr
- 23 Hajdúdorog
- 24 Hajdúdorog-Gyúlás
- 25 Hajdúdorog-Tegetőhegy
- 26 Halimba
- 27 Hódmezővásárhely
- 28 Ikervár
- 29 Inpolykiszéki/Malé Kosihy
- 30 Izsák-Balázpuszta
- 31 Kál
- 32 Karos
- 33 Kenézlő
- 34 Kétpó
- 35 Kiszombor
- 36 Ladánybene-Benepuszta
- 37 Madaras
- 38 Magyarhomorog
- 39 Majs
- 40 Mosonmagyaróvár
- 41 Nyíracsaád
- 42 Nyitra/Nitra
- 43 Orosháza
- 44 Pese/Prša
- 45 Pusztaszentlászló
- 46 Rakamaz
- 47 Sály-Orsúr vára
- 48 Sály-Lator

- 49 Sándorfalva
- 50 Sárbojár
- 51 Sárreútvar
- 52 Sarud
- 53 Somogyvár
- 54 Sopron
- 55 Sorokpolány
- 56 Szabolcs
- 57 Szakony
- 58 Szeged-Algyő
- 59 Szeghalom
- 60 Székesfehérvár
- 61 Szentmihályút/
Michal nad Zitavou
- 62 Szered/Sered
- 63 Szolyva/Szvaljava
- 64 Tardoskedd/Tvrdošovec
- 65 Tiszabéd
- 66 Tiszaszilár-Bashalom
- 67 Tiszafűred
- 68 Tiszánána
- 69 Tiszasüly
- 70 Torókanizsa/Novi Kneževac
- 71 Vágornóc/Irňovec nad Váhom
- 72 Vereb
- 73 Visegrád
- 74 Zemplén/Zemplín
- 75 Zsitvabesenyő/Bešenov

A MAGYAR HONFOGLALÁS KORI EMLÉKEK RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Mesterházy Károly

A Magyar Nemzeti Múzeumot 1802-ben alapította meg *gróf Széchényi Ferenc*. Ez a dátum a nem uralkodói alapítású európai nemzeti múzeumok között az előkelő második helyet biztosítja az intézménynek. Alapgyűjteményei közt mindmáig kiemelkedő szerepet játszik *Vadasi Jankovich Miklós* gyűjteménye, amelyet 1832-ben vásárolt meg a Nemzeti Múzeum. Jankovich (1772–1846) **(1. kép)** kora ifjúságától gyűjtötte a Magyarországon előkerült régiségeket. Így egyáltalán nem véletlen, hogy felfigyelt egy sírleletre, amelyet Benepusztán pásztorok találtak. A lovas sírból szíjdíszítéseket és lószerszámot mentettek meg. A legfontosabb leletek azonban Berengár, itáliai király, majd császár pénzei voltak, mintegy 30-40 darab. Jankovich még az előkerülés évében, 1834-ben részletesen beszámolt a tárgyakról A *Magyar Tudós Társaság* 2. évkönyvében. Ezzel pedig egy sor európai nép régészetét megelőzve meghatározta a honfoglaló magyarok régészeti hagyatékát.

A következő, hasonló összetételű sírlelet a Fejér megyei Vereben került elő 1853-ban, de csak 1858-ban ismertethette *Érdy János* (1796–1871). Az 1848–49-es szabadság-

1. Vadasi Jankovich Miklós (1772–1846)

2. Rómer Flóris (1815–1889)

harcot követő megtorlás lassította ugyan a régészeti mozgalom kibontakozását, de a kiegyezés (1867) után nagyívű fejlődésnek lehetünk szemtanúi. A leletek megmentésére új múzeumok, múzeumegyesületek alakultak, régészeti folyóiratok indultak.

A fejlődés egyik „motorja” a főleg régészeti érdeklődésű *Rómer Flóris* (1815–1889) volt. **(2. kép)** Az *Archaeologiai Közlemények* (1859) és az *Archaeologiai Értesítő* (1869) megindításával, szerzőgárdájuk megszervezésével Rómer felbecsülhetetlen szolgálatot tett a hazai régészetnek. Az ő nevéhez fűződik az első tarsolylemez (Galgóc, ma Hlohovec, Szlovákia) közlése és funkciójának helyes meghatározása 1869-ben, illetve 1870-ben. A leletek számának növekedésével az első összegzések is elkészültek. 1892-ben *Nagy Géza* megközelítőleg helyes lelőhelylistát adott közre, de csak a lovassírokról (25-26 sír).

Az iparosodás és az intenzív mezőgazdasági tevékenység következményeként beállott lelőhely- és tárgyszaporulatot a honfoglalás ezredéves évfordulójára való felkészülés is növelte. Tervátasásokat végeztek honfoglalás kori leletek felderítésére. A régészek vagy régészkedők nagy része Rómer által beszerzett pap vagy paptanár volt, de voltak köztük falusi és városi tanítók, tanárok, közigazgatási szakemberek, jogászok, földbirtokosok, orvosok. A honfoglalás kori régészetnek ekkori szellemi vezérei a Nemzeti Múzeumban dolgoztak. Az egyik szaktekintély *Pulszky Ferenc*, a múzeum főigazgatója volt (1814–1897). Főleg szemlélet-

3. Hampel József (1849–1913)

vel hatott. Az elméleti kutatásokat vele sok szempontból hasonló szellemben művelte *Nagy Géza* (1855–1915). Számos megfigyelése mára sem avult el.

A legnagyobb hatást a tárgyak ismeretével, időrendjének kidolgozásával, a tárgytípusok csoportosításával, díszítésrendszerük, ornamentikájuk elemzésével *Hampel József* (1849–1913) érte el. **(3. kép)** A millenniumra elkészítette az akadémia felkérésére a *Magyar Honfoglalás Kútfei* című munka régészeti részét, az addig előkerült 10–11. századi magyar sírok és temetők korpuszát. 1905-ben az addig előkerült lelőhelyek anyagát állította össze és német nyelven jelentette meg. 1907-ben még egyszer kiadta az 1900 és 1906 között ismertté vált 10–11. századi temetők leleteit. A számszerű fejlődés bámulatos volt. A külföldi kutatók számára leginkább Hampel művei közvetítették a honfoglaló magyarságról kialakult képet. Általában elismeréssel szóltak róla, eredményeit vagy számukra kedvező adatait átvették, mint például a cseh *J. L. Pic* (1847–1911) vagy utóda, a szláv nacionalizmusa miatt sokkal kedveltebb *L. Niederle* (1865–1944).

Hampel majdnem a teljes múzeumi anyag ismeretében dolgozhatott, véleménye abszolút érvényűnek számított. A régészeti közlemények szerzői gyakran a tárgyak pontos megnevezése helyett a Hampel-féle ábrákra hivatkoztak. Nem követték viszont a díszítőművészet elemzésekor elért eredményeit, hanem inkább Nagy Géza, majd *J. Strzy-*

gowski nézeteihez csatlakozva az iráni–középázsiai művészet hagyományaival kapcsolták össze a honfoglaló magyarok művészetét.

Az első világháború nagy törést okozott a honfoglalás kori régészet kutatásában is. A kutatható terület az eredetnek egyharmadára zsugorodott. Hampel és Nagy Géza halálával az általuk képviselt irányvonal véget ért, illetve Kolozsvárott folytatódott, ahol 1899-től a Nemzeti Múzeumból a kolozsvári egyetemre került *Pósta Béla* (1862–1919) és tanítványai, *Roska Márton* (1880–1961) és *Kovács István* (1880–1955) dolgoztak. Ők és a Pósta által szervezett régészeti tanfolyamok résztvevői, mint *Zoltai Lajos* terjesztették el a sírrajzokat, a sírfotókat, a temetőterképeket készítő igényes terepmunkát és az ásatási megfigyeléseken alapuló, temetőelemzéseket végző, tárgyyszerű elméleti munkát. Pósta hívta fel a figyelmet az oroszországi múzeumok óriási anyagára is.

1920 után két központja lett a honfoglalás kori kutatásnak. A Szegedre áttelepült kolozsvári egyetem *Régészeti Intézete* és mellette a *Szegedi Városi Múzeum Móra Ferenc* vezetésével honfoglaló ősök temetőinek sorát kutatta ős- és népvándorlás kori ásatások melléktermékeiként. Budapesten művészettörténeti irányultságúvá vált a régészet. A korszak két legnagyobb hatású honfoglalás kor kutatója mégis ebből a körből került ki. *Fettich Nándor* (1900–1971) tulajdonképpen Hampel munkájának folytatója. **(4. kép)** Egyfelől a fémtárgyak aprólékos leírása, technikai elemzése volt az erőssége, másfelől ezen régészeti leletek nemzetközi kapcsolatairól érdekelték. Mindig az eredeti köz-

4. Fettich Nándor (1900–1971)

5. László Gyula (1910–1997)

leményekkel vagy a leletek leltárkönyvi adataival dolgozott. A készítési technikák alapján messzemenő, néha téves következtetéseket vont le, például túlértékelte a normann fémművesség és művészet hatását a levéidai magyarságra. Többnyire azonban nem foglalkozott azokkal a tárgyakkal, amelyeknek régészeti maradványairól nemzetközi elismeréssel nyilatkozott. Ennek éppen ellenkezője látszik *László Gyula* (1910–1997) életművében. (5. kép) Pályáját a Nemzeti Múzeumban kezdte Fettich mellett. 1940–1949-ig Kolozsváron dolgozott Pósta Béla egykori tanszékén, majd távoznia kellett. Csak 1957-ben került vissza az egyetemre, az *ELTE Régészeti Tanszékére*, ahonnan 1980-ban vonult nyugalomba. Ezt megelőzően a *Nemzeti Múzeum Középkori Osztályát* vezette. László minden régészeti leletből az eredeti tárgyat igyekezett helyreállítani, a nyergest, a tegezst, a pásztorkésztséget, az íjtegezst, a férfi és a női ruhát, az öltözetet, a lószerszámot, sőt e tárgyak készítésére való mesterségeket, az ötvösséget, a nyergesmester, a kovács, a fazekas munkáját. A régészeti jelenségekből a néprajzi párhuzamok segítségével szokásokat, az egykori népeletet akarta megeleveníteni. Rekonstrukciós kísérletei nem mindig váltottak ki osztatlan elismerést, főleg a kortárs generáció régészeiből. Tanítványai azonban szakmai indulásuk idején szorososan csatlakoztak kutatási módszeréhez, problémafelvetéseihez. Világos mondatai és kiváló előadókészsége példátlanul vonzóvá tették könyveit és előadásait.

László Gyulával lezárult az a korszak, amely a lovassírok alapján ítélte meg a honfoglalás kor emlékeit.

A második világháború után következő években nacionalizmusnak számított a kérdéssel való foglalkozás is. Helyette a szlávok és a „dolgozó nép” életének és emlékeinek feltárása, feldolgozása vált kötelezővé. A politika az addig szlávoknak mondott szegényes temető kutatását támogatta. Ennek jegyében került 1950–1951-ben feltárásra a kerpusztai temető Somogy megyében és 1952–54-ben Halimbán egy másik. 1953 után azonban nagy átalakulás vette kezdetét, melyet az 56-os forradalom utáni terror sem tudott megállítani.

A honfoglalás kor kutatásának új fejezetét *Szőke Béla* (1913–1961) 1959-ben a *bjelobrdoi kultúráról* megjelent dolgozata, majd 1962-ben a részleteket is kidolgozó könyve jelentette. (6. kép) Szőke értelmezése szerint a magyar társadalomnak már a fejedelemség korában a vezető és a középrétegen kívül köznépi tömegeinek is lennie kellett. Ez a köznép pedig csakis az eddig szlávoknak tartott temető népe lehet, hiszen más köznép nincs a Tisza-vidéken. Elgondolásának kialakulásához hozzájárult *Zdenek Vaňsa*, cseh kutató nagy dolgozata (1954), amely számos 10–11. századi sírlelet keleti eredetét, a magyarokkal való megjelenését valószínűsítette. *Kralovánszky Alán* (1929–1993) pedig azt bizonyította be, hogy az S végű hajkarika legsűrűbb előfordulási helye éppen a Tisza-vidékének magyar lakosságú vidékén van – tehát nem lehet szláv etnikumje-

6. Szőke Béla (1913–1961)

7. Anton Točík (1918–1994)

lő tárgya. A történészek részéről *Györffy György* fejtette ki nézetét a Felső-Tisza-vidék temetőiről (*Kabarok a fejedelmi kíséretben*). Szőke a temetők típusainak felvázolása után a köznép sírleleteit vizsgálta, és jelentős részükről bizonyította keleti eredetüket, hogy a Kárpát-medencében a magyarokkal együtt jelentek meg. Elgondolásának helyességéről a szlovák régészeti egyik vezéregyénisége, *Anton Točík* (1918–1994) is elismerően nyilatkozott, és az általa is közölt szlovákiai temetők alapján igazolva látta Szőke főbb eredményeit (1973, 1992). (7. kép)

1960 körül új generáció tűnt fel, előbb László Gyula 1957 előtti tanítványai, majd 1965-ig egy még fiatalabb csapat. Szám szerint az 1957 előtt végzők is jóval többen voltak, mint az előttük levő nemzedék, nem is beszélve a nagyon népes 1960 után munkába állókról. Ők még sok szállal kötődtek a régi kutatási módszerekhez, témákhoz. Közülük *Dienes István* (1929–1995) a régi értelemben vett magyarság, tehát a vezető és a középréteg kutatója maradt. (8. kép) Dienes maradandó eredménnyel dolgozta fel témáit (dászöv, tarsolyok, lószerszámok). A tárgyakon

kívül a honfoglalók művészete, hitvilága, települési viszonyai is érdekelték. 1972-ben megjelent kis könyvéhez hasonló jelentőségű mű máig sem készült, még a honfoglalás 1100 éves évfordulójára sem (a magyarországi kiadók csak gyűjteményes kötetekre adtak megbízást). *Szabó János Győző* (1929–1986) élete nagyobb részében Heves megyéhez kötődött, és talán ezért is nagyobb hangsúllyal jelentkezik munkásságában a településtörténet (Sarud környéke, Gyöngyöspata és Heves megye általános leírása). Dienesel ellentétben sok korszak és téma közt kellett volna egyensúlyt teremtenie, ami neki sem sikerült. Mindketten a honfoglalás kori leletek korpuszának 1966 óta újra tervbe vett köteteiben szerették volna ásatásaik anyagát közzétenni, de ez egyiküknek sem adatott meg. Gazdag hagyaték maradt utánuk. Torzóban maradt *Kralovánszky Alán* életműve is. *Éry Kingával* ugyan befejezték a *Fehér Géza* által megkezdett leletkataszter munkáit (1962), de a királyi központokban végzett munkáit már nem tudta lezárni. *H. Tóth Elvira* ásatásai is utódjára, *Horváth Attilára* maradtak.

Ennek a generációnak az életében egy új lehetőség nyílt meg a múlt kutatására: a telepfeltárás. A kutatási módszert *Méri István* (1911–1976) az 1950-es években alakította ki, de az csak tanítványaiban teljesedett ki. Visegrádi ásatását *Kovalovszki Júlia* folytatta, ahol nagy részben 10. századi települést talált. Hasonló korból való a dobozi fa-

8. Dienes István (1929–1995)

luhely is. László Gyula is elkezdett egy faluásatást, de feldolgozását tanítványaira hagyta (Csongrád–Felygő). Azóta több 10. századi faluhelyen folyt ásatás (Sály–Lator, Esztergom–Szentgyörgymező). Ezek az ásatások gyökeresen átalakítják tudásunkat a honfoglalók életmódjáról.

Az 1962-től pályára lépők már létszámuk miatt sem foglalkozhattak mindennel. Egyre nagyobb mértékben szakosodtak. Nemcsak tudományos témáik, de ásatásaik is egyre tervszerűbbek lettek. Fontos témává vált a településtörténet. *Kiss Attila* (1939–1999) több temetőrészlet mellett feltárta a legnagyobb köznépi temetőt Majson, melynek feldolgozása meg is jelent (1983). Baranya megye honfoglalás kori településtörténetét is megírta. Hasonlóképpen *Bakay Kornél* a székesfehérvári temetők újraközlésével járult hozzá a város kialakulásának történetéhez, vitázva Kralovics Alánnal. Saját ásatásai az Ipoly völgyében szintén e témába illeszkednek. Hasonló jellegű kutatások folytak Hajdú–Bihar megyében (*Mesterházy Károly*), Szeged környékén (*Kürti Béla*), Budapesten (*Melis Katalin*), Szabolcs és Veszprém megyékben (*Németh Péter* és *Peremi Ágota*). Erdély, a Partium és a Bánát összes leletét *Bóna István* dolgozta fel az *Erdély történetében*.

A kérdéses időszakban tovább folytatódott a temetők feltárása és kisebb mértékben készültek a feldolgozások. 6–8 ezer közöletlen új temetkezéssel szemben megjelent a Baranya megyei temetők korpusza és a Vas megyei kötet, benne Sorokpolány és Ikervár temetőivel. A karosi három temető, a szabolesi váralja és Pusztaszentlászló temetőjéből három külön kötet lett. Nagyobb anyagközlés, sajnos csak válogatott anyaggal, Délkelet-Magyarországról történt (*Bálint Csanád*). Ezzel szemben példás munka folyt Szlovákiában, ahol *M. Rejholcová* (Csekej, Érsekújvár, Bagota), *G. Fusek* (Nyitra), *M. Hanuliák* (Ipolykiskeszi), *Nevizánszky Gábor* (Zsitvabesenyő), *A. Točik* (Szentmihályur, Tardoskedd, Tarnóc, Galánta stb.) temetők és kisebb temetőrészletek anyagának sorát tették közzé. Ezeket megelőzően *A. Točik* kiadta a felvidéki lovassírokat tartalmazó, a temetőkre vonatkozó (Szered, Perse, Vörösvár, Bánkeszi stb.) adatokat.

A feldolgozások hagyományos keretébe tartozik egyes tárgy- és ékszertípusok elterjedésének, időrendjének, esetleges rekonstrukciójának elkészítése. A honfoglalók magukkal hozott, keleti eredetű emlékei közül a nyergek (*Bálint Csanád*, *Révész László*, *Mesterházy Károly*, *H. Tóth Elvira*), a gömbsorcüngős fülbevalók (*Kiss Attila*, *Révész László*), líra alakú csatok (*Révész László*), rozettás lószerszámok (*Mesterházy Károly*, *Révész László*), tarsolylemezek (*Révész László*, *H. Tóth Elvira*, *Erdélyi István*, *Szabó János Győző*), tegeztek és íjtegeztek (*Révész László*, *Mesterházy Károly*, *Dienes István*), bizonyos edénytípusok (*Mesterházy Károly*, *Fodor István*, *Kvassay Judit*, *Takács Miklós*), díszövek (*Dienes István*, *Révész László*), kengyelek, zablák (*Dienes István*, *Kovács László*), fegyverek (*Kovács László*) kerültek sorra. A köznépi temetők egyes ékszeri is feldolgozóra találtak, az S végű hajkarikák többször is (*Mesterházy Károly*, *Szabó János Győző*, *Bóna Ist-*

ván, *Kovács László*), a nyak és karperecek (*Szabó János Győző*, *Kovács László*, *Fehér Géza*) stb.

Több monográfia született a sírokban lelt pénzekről (*Kovács László*), és egy az időrendről is (*J. Giesler*). Tanulmányok és monográfia született a földvárakról (*Bóna István*), a honfoglalók társadalmáról (*Mesterházy Károly*, *Fodor István*, *Bóna István*). Új szint jelent az eddigiekhez az idegen eredetű tárgyak számbavétele és a kereskedelem önálló kutatása (*Mesterházy Károly*, *Bálint Csanád*). Kedvelt téma maradt a temetkezési szokások (*Bálint Csanád*, *Tettamanti Sarolta*, *Kovács László*, a Felvidéken *M. Hanuliák*), a hitvilág és művészet (*Bálint Csanád*, *Fodor István*, *Mesterházy Károly*) kutatása is.

A honfoglalás 1100. évfordulója alkalmából megjelent kiállítási katalógus, a *Honfoglalásról sok szemmel* című négykötetes sorozat régészeti dolgozatai és egyéb alkalmi kötetek (Szegeden, Veszprémben, Nyíregyházán, a szombathelyi *Életünkben*, a *Magyar Tudományban* stb.) körülbelül jelzik a kutatás jelen szintjét. Külföldi kutatók is (*J. Giesler*, *M. Schulze-Dörrlamm*, *Sz. A. Pletnyova*, *A. Koperski* és mások) bekapcsolódtak a honfoglaló hagyatékok feldolgozásába. Az ő munkájuk mellett a hazaiak külföldi szereplése, a külföldön rendezett kiállítások segíthetnek nemzeti régészetünk elzártságát oldani.

Végül megemlíjtük, hogy sejtésünk szerint a karosi temetők feltárása és közzététele (*Révész László*) korszakhatárt jelent honfoglalás kor kutatásunkban. Ezt jelzik *Bóna István* újabb művei, és a honfoglalók műveltségéről szóló egyéb új dolgozatok is.

10–11. SZÁZADI TELEPÜLÉSEK

Wolf Mária

A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság településeinek kutatása jóval rövidebb múltra tekinthet vissza, mint a temetőiké. A 10–11. századi falvak felismerését megnehezítette az a tudományos felfogás, amely szerint a magyarság nomád nép volt, amelynek gyakran változó szálláshelyeit régészeti módszerekkel nem lehet megfigyelni. A középkori, köztük a 10–11. századi települések rendszeres, modern tudományos elvek szerinti feltárása az 1950-es években kezdődött Magyarországon. A több évtizede folyó munka nyomán ma már képet alkothatunk a 10–11. századi magyarság mindennapi életének színteréről, a falvakról, a bennük állt építményekről és a települések szerkezetéről is.

A települések leggyakoribb, a régészek által legjobban megfigyelhető épülete a félig- vagy egészen földbe vájt lakóház. Ezek általában kisméretűek, 2–3×3–4 méteresek, többnyire lekerekített sarkú négyzet alakúak voltak, falukat részben a gödör oldalfala, részben agyaggal bevett vesszőfonás, patics alkotta. A házak tetőinek legáltalánosabb szerkezeti megoldása a két ágafás-szelemenenes nyeretető volt, megfigyeltek azonban más tetőszerkezetre

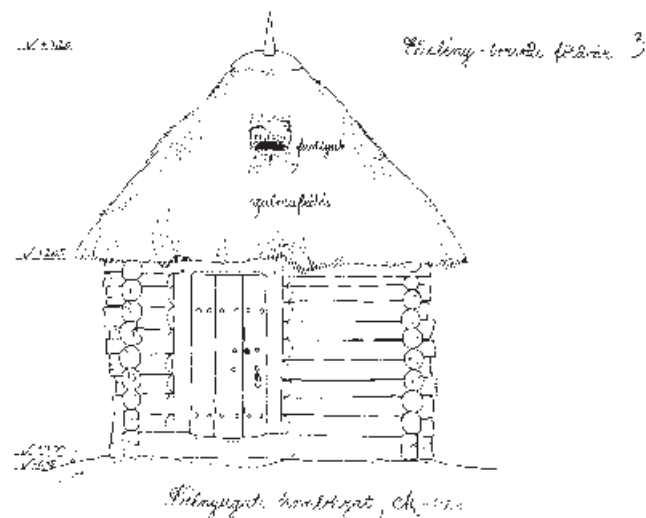
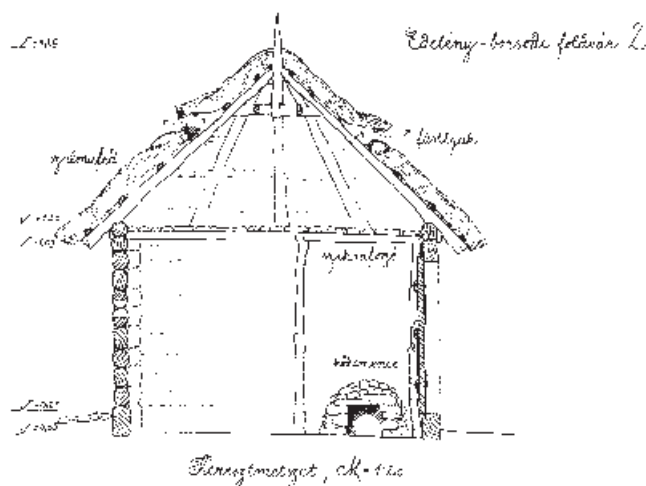
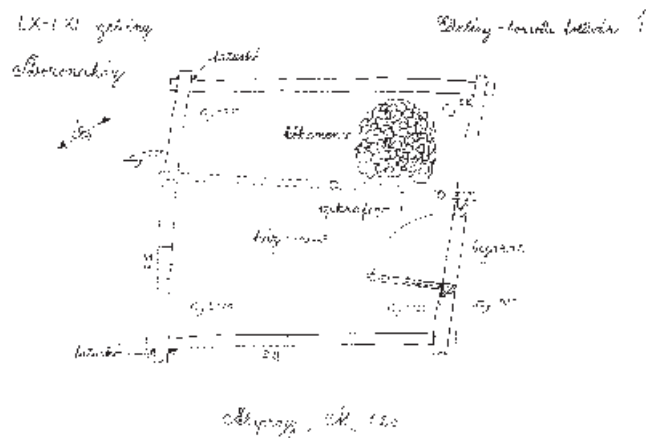
9. Földfelszínen álló boronaház feltárás közben. Edelény-borsodi földvár

utaló nyomokat is. A tető lefedésével kapcsolatban csak az újabkori analógiákra hagyatkozhatunk, valószínű, hogy ebben a korban is náddal, sással, gíz-gazzal fedhették őket.

A házak bejárata általában meneteles volt, ezzel szemben helyezkedett el a kőből vagy az agyagból készített kemence, amely nemcsak fűtésre, hanem sütés-főzésre is szolgált. Minthogy a kemencékhez nem építettek kéményeket, a füst az ajtón, illetve a tető résein át távozott. A házak padlója többnyire nem volt lesározva. Belső berendezésre utaló nyomok csak ritkán kerülnek elő.

A négyzet alakú házaknál jóval ritkábban ugyan, de előfordultak kerek vagy ovális, részben földbe mélyített kunyhók is ezekben a falvakban.

Egyre szaporodó régészeti adataink azt bizonyítják, hogy a 10–11. századi településeken a földbe ásott házakon kívül földfelszíni épületek is álltak. (9. kép) Földfelszínen álló boronaházakat sikerült megfigyelni a borsodi földvárban előkerült település ásatása során is. (10. kép) Ez a falu mind ez ideig Magyarország legnagyobb kiterjedésű, biztosan 10. századi települése. A teljesen feltárt faluban 11 ház állt, amelyek a földbe ásott házakhoz hasonlóan kisméretűek voltak. Padlójukat gondosan letapasztották, ezen

10. Boronaház rekonstrukciója. Edelény-borsodi földvár

11. 10. századi település. Edeleny–borsodi földvár

állt a kisméretű, kőből készült kemencéjük. Az egyszerű faházak mellett egy agyagba rakott kövekkel megalapozott, nagyobb lakóhely is előkerült. A kőalapú épület 5×5 méteres volt, 0,80 méter vastag alapfalai arra engednek következtetni, hogy az épület fentebbi szintjei nem kőből, hanem fából épültek. Feltehető, hogy ez az épület a közösség vezetőjének, egy 10. századi előkelőnek az otthona lehetett. **(11. kép)**

A korszak településeinek képéhez minden bizonnyal hozzátartoztak a sátrak is. Ezt az újabb kori néprajzi analógiák is bizonyítják. A félig nomád, letelepülőben lévő sztyeppei népesség ugyanis még a közelmúltban is föllállította háza udvarán a korábbi életéhez szervesen hozzátartozó sátrait. Hogy a magyarság életében is így lehetett, arról a 12. század elején hazánkban átutazó *Ottó, freisingi püspök* leírása tanúskodik.

E települések másik igen gyakran előforduló objektuma az úgynevezett szabadon álló kemence. Ezek az agyagból készült, kerek vagy patkó alakú kemencék a házak közelében, de azoktól függetlenül épültek. Általában egy méter átmérőjűek voltak, kerek vagy ovális gödrök tartoztak hozzájuk, amelyeket tető fedett. Kora tavasztól késő ősziig a kicsi és mai szemmel nézve bizony nagyon egyszerű lakás-

körülményeket biztosító házak helyett e kemencék környékén és a sátrakban folyhatott az élet. Ezeket a kemencéket sütésre, főzésre, gyümölcsök aszalására, gabona pörkölésére egyaránt használták. **(12. kép)**

A településásatások igen gyakori leletei a különböző formájú és méretű gödrök, amelyek részben élelem tárolására szolgáló vermek lehettek.

A falufeltárások során több helyen megfigyeltek árkokat, árokészleteket is. Ezek egy része karám, más részük feltehetően telekhatár vagy kerítés gyanánt szolgált, s a vízvezetést biztosította.

E falvak ásatásai során előkerültek még kutak, színesfém- és vasfeldolgozó műhelyek, valamint néhány fazekas-kemence is.

A települések szerkezetéről általában elmondható, hogy a falvak nagy alapterületűek voltak, bennük a házak szórطان helyezkedtek el. Az újabb ásatások – ilyen a borsodi földvárban feltárt falu képe – azonban egyértelműen bizonyították, hogy voltak olyan települések is, amelyben a házak utcaserűen, sorokba rendeződve épültek. Számos helyen találtak olyan, kisméretű, tanyaszerű települést is, ahol csak egy vagy két ház állt a hozzá tartozó gazdasági épületekkel, vermekkel.

FÖLDVÁRAK A 11–13. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Wolf Mária

A magyarországi földvárak kutatásának kezdetét a 17–18. századra, az első katonai térképek készítésének idejére vezethetjük vissza. Az országot térképező hadmérnökök figyeltek fel ugyanis elsőként a különböző hosszanti sáncokra és földváraikra. A tudatos kutató tevékenység a 19. század elején kezdődött meg. A korszak romantikus történelemszemlélete jegyében a hunokhoz, az avarokhoz vagy éppen a rómaiakhoz kapcsolták a várak építését. Mínt hogy abban az időben nomádnak tartották a magyarságot, fel sem merült, hogy a földvárak egy részét velük hozzák kapcsolatba.

Az első magyarországi földvár-ásatásokat az 1870-es években végezték. Ekkor kutatták meg először például az egyik legépebben megmaradt, máig legimpozánsabb várukat, Szabolcs várát is. **(13. kép)**

A millennium éve, 1896 jó alkalmat szolgáltatott az addigi eredmények összefoglalására. Ebben az időben a történeti kutatás igen sokat foglalkozott a magyar honfoglalás és államalapítás időszakával, az István király által létrehozott vármegyerendszer eredetével, kialakulásával. Ennek

12. Szabadon álló kemence. Karos–Tobolyka

13. A szabolcsi földvár

14. a) A borsodi földvár sáncának feltárása; b) faszerkezet a borsodi földvár sáncában

ellenére továbbra sem hozták összefüggésbe e korai megyék székhelyeit még az írásos forrásokban említett földvárakkal sem.

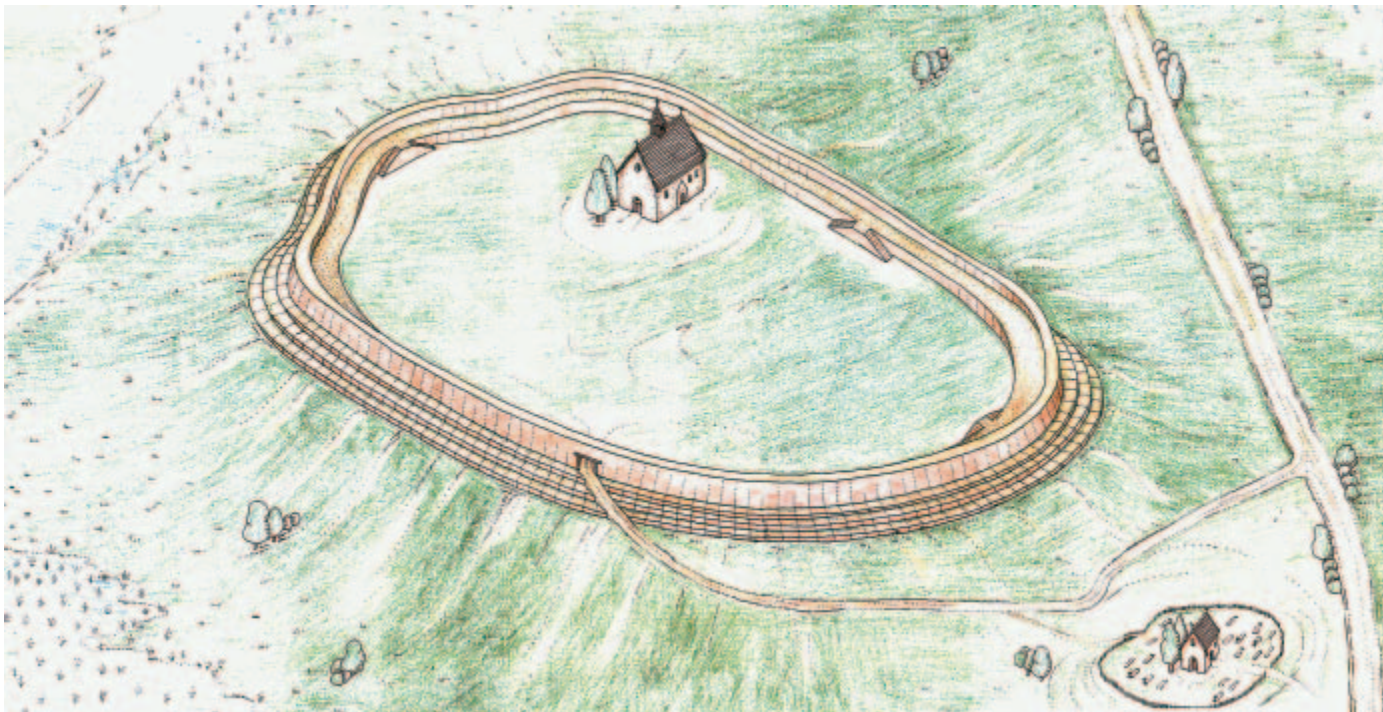
A 10–11. századi földvárak módszeres kutatása a második világháborút követő években a mai országhatárainkon kívül, főként Erdélyben indult meg. Az elért eredmények reális kiértékelését azonban nagyban megnehezítette, hogy a kutatók jelentős része ragaszkodott a korábban kialakult romantikus őstörténeti felfogáshoz (dák–római, illetőleg morva–szlovák kontinuitás elmélete). A nehézséget fokozta, hogy Anonymus 13. században keletkezett, a magyarok cselekedeteit elbeszélő regényes gestáját hiteles történelmi forrásként fogadták el.

A hazai kutatásra ösztönzően hatott Györffy György nagyszabású elmélete, amelyben a Szent István kori megyék eredetéről, kialakulásáról értekezve megállapította, hogy a megyék központjai földvárakban lehettek, amelyek közül több már a 10. században, egy-egy előkelő nemzetiségű szálláshelyeként épült föl. Nézete szerint e várak a 13. század közepére elveszítették jelentőségüket, korszerűtlenségüket a tatárjárás (1241–1242) bizonyította be.

Elméletéből kiindulva kezdték meg az 1960-as évek vé-

gétől a korainak tekinthető megyeszékhelyek régészeti ásatását. A nagyarányú feltárások, mint például Szabolcs, Abaújvár, Somogyvár, Visegrád, Borsod mellett számos kisebb-nagyobb ásatás és leletmentés folyt többek között Sopronban, Mosonban, Győrben. Ezek során elsősorban a várak sáncainak építési technikáját illetően nyertünk megbízható adatokat. Kitűnt, hogy e várak túlnyomó többsége azonos technikával épült, a földsáncokat minden esetben faszerkezettel erősítették meg. A faszerkezetek rekesz- vagy kazetta alakúak voltak, helyenként azonban sűrű rácsszerkezet tartotta össze a földet. A sáncok részben vagy teljes egészében vörösre égett földből álltak. Májig sem tisztázódott megnyugtatóan, hogy a sáncok földje természetes vagy mesterséges úton égett-e ki. A föld-fa konstrukcióból készült várfalak a várbelső felé rézsűsen lejtettek, kifelé azonban meredekek, majdnem függőlegesek voltak. Néhány helyen azt is sikerült megfigyelni, hogy a sáncok tetején fa palánk helyezkedett el. (14. kép)

A fentebbi módon épült várakat tehát nem tekinthetjük csak földváraknak. A legújabb kutatások azt is megállapították, hogy maga a „földvár” elnevezés is helytelen. A várakat ugyanis használatuk idején – tekintet nélkül építő-

15. A borsodi földvár rekonstrukciós rajza

anyagukra – latinul *civitas* vagy *castrum* szóval illeték, szórványosan előforduló magyar elnevezésük pedig „vár” volt. A *castrum terrenum*, azaz földvár elnevezést kizárólag a már használaton kívüli, elpusztult várakra alkalmazták. **(15. kép)**

A várak belsejének kutatására kevés lehetőség nyílt. Feltehetőleg ez az egyik oka annak, hogy egyelőre még nem kerültek elő azok az épületek, amelyekre az írásos források adatai alapján számíthatunk. Az oklevelek ugyanis különféle tárházakat, börtönöket említenek a várakban. Valószínű az is, hogy a 11–12. században a megye vezetőjének, az ispánnak a lakóhelye is itt lehetett. Több várban előkerültek azonban azok az első templomok, amelyek nagy szerepet játszottak a magyarság keresztény hitre való térítésében. Ezek a templomok egyben a megye egyházi életét irányító esperesek székhelyei is voltak.

A várfeltárások során több helyen 10. századi leletek, településrészletek is előkerültek. Egy helyen, a borsodi földvárban pedig egy teljes 10. századi falu látott napvilágot. Ezeknek azonban semmi közük sincs az államalapítás során, a 11. század folyamán felépült várakhoz. Mindez összhangban áll a földvárkutatók véleményével: a magyarországi 10. századi várépítészetre semmiféle biztos régészeti és történeti adatunk nincs. A magyar nagyfejedelmek 10. századi expanzív politikája, a magyarság társadalmi-gazdasági berendezkedése nem is indokolta volna ezt. De Európa-szerte is kevés vár állt a 10. században. A föld-fa konstrukciójú várak építése nem utolsó sorban a magyar és a normann támadások következtében vált általánossá a korabeli Európában.

Konkrét adataink azt igazolják, hogy a hazai várépíté-

zet a 11. században indult meg. Ekkor azonban oly mértékig egységes rendszer és építési mód szerint készültek váraink, hogy az nem lehet véletlen. Mögötte az István király által létrehozott egységes magyar államhatalom állt, amelynek szüksége volt a várakban kialakuló hatalmi központokra. Jelenlegi tudásunk szerint tehát az első váraink a 11. század elején épültek, és bennük alakultak ki az István király által létrehozott megyék központjai.

A régészeti kutatások azt bizonyítják, hogy a megyeszékhelyeken kívül számos, hasonló technikával készített földvár épült Magyarországon. Ezek többsége nem szerepel az írásos forrásokban, például Gyöngyöspata, Sály-Örsúr vára. E várak építési idejét, korabeli szerepüket csak régészeti ásatás segítségével lehetne meghatározni. Mint-hogy erre ritkán adódott lehetőség, még igen sok a megoldatlan kérdés. Pillanatnyilag az látszik a legvalószínűbb feltevésnek, hogy egy-egy tehetősebb család központjai voltak, és mint ilyenek, védelmi feladatokon kívül jelentős gazdasági szerepet is játszottak.

A 11–13. században a magyarországi várépítészetre általánosan jellemző volt a fentebb ismertetett vártípus. E mellett azonban a 12. századtól más jellegű várakat is ismerünk. A régészeti kutatások mind nagyobb számban térképezik fel Magyarországon a *motte* típusú várakat is. Ezek a várak rendszerint kis alapterületűek voltak, mestersegesen összehordott dombra épültek. Rendszerint egyetlen épületből álltak, amelyet palánk és árok védelmezett. Ma még keveset tudunk e várak szerepéről, építetőről. Feltehető, hogy ezek is egy-egy család birtokközpontjai voltak.

A 13. század közepétől Magyarországon is egyre több

kővár épült. A korábbi elképzelések szerint ezek váltották fel az addigra elavult földvárakat. Nem utolsó sorban az ispánsági várak ásátásából levont tanúságokból azonban ma úgy látjuk, hogy ez az elképzelés nem helytálló. Adataink azt bizonyítják, hogy ugyanabban az időben többféle várat is építettek. A várak építőanyagát építetjük gazdagsága és a vár szerepköre is meghatározta. A 11. században épült váraink egy része valóban elnéptelenedett a 13. század végére. Ennek oka azonban elsősorban az volt, hogy gazdasági-társadalmi szerepük megszűnt. Korai váraink ettől fogva valóban földvárakká, azaz használaton kívüli, pusztuló várakká váltak.

KÉZMŰVESSÉG

Wolf Mária

A 10–11. századi magyarság anyagi kultúrája igen gazdag volt. A tárgyak nagy része magas technikai színvonalon készült, jó minőségű, gyakran művészi kivitelű. A kézművesség már erősen szakosodott, a ránkmaradt darabok készítőik nagy mesterségbeli tudásáról és művészi érettségéről tanúskodnak.

A 10–11. századi települések leggyakoribb lelete a korszak fazekasainak keze alól kikerült különféle edények töredéke. Eddig kevés fazekasműhelyt, égetőkemencét sikerült feltárni. Ezek kutatása, valamint az edények vizsgálata révén azonban képet alkothatunk a korabeli mesterek munkamódszeréről. A fazekasok az edényeket szürkére vagy vörösré égették, az agyagot előzőleg homok vagy apró kavics hozzáadásával soványították. A formázás kézi korongon történt. Az agyagból hurkákat gyúrtak, ebből építették fel az edény testét, miközben a korongot lassan forgatták. Az így készült edények formája gyakran aszimmetrikus. Díszítésük legtöbbször a fésűszerű szerszámmal bekarcolt hullám- és egyenesvonal, illetve ezek kombinációja. Az edények alján sokszor találunk különféle jeleket, úgynevezett fenékbélyeget. Ezek mesterjegyek, esetleg kultikus tartalmú jelzések lehettek.

A fazekaskemencék kisméretűek voltak, tűzterüket rostély választotta el az égetőtértől. Bennük csak viszonylag alacsony hőmérsékletet tudtak biztosítani, ezért az edények kiégetése nem volt tökéletes. A 10–11. századi magyar fazekasok a korszak technikai színvonalán dolgoztak. Ennek megfelelően nem ismerték sem a fehérre égő, tűzálló agyagot, sem a mázazás technikáját, sem pedig a lábbal hajtott, gyorsan forgó korongot. Termékeik, a különféle méretű fazekak, bográcsok, palackok, tálkák, nagyméretű gabonatarló edények, mécsesek, a fonásnál használt orsógombok az akkori háztartási eszközök zömét képezték.

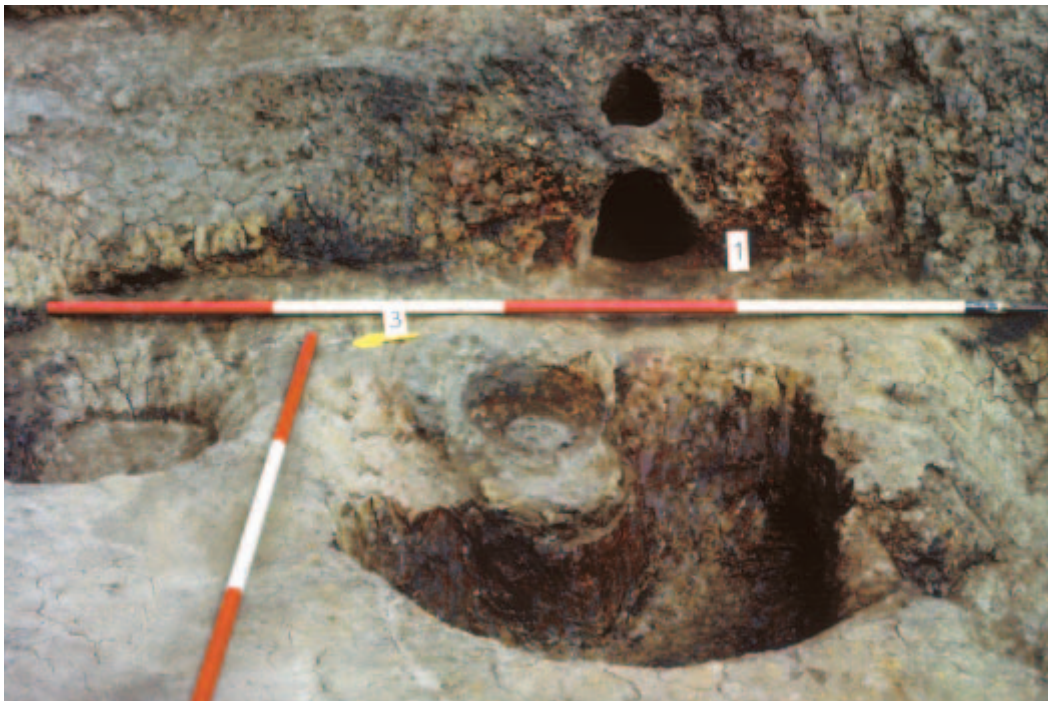
A honfoglaló magyarsággal két edénytípus jelent meg a Kárpát-medencében. A cserépbográcsot és a nyakán vízszintes bordával tagolt, úgynevezett bordás nyakú edényeket jelenlegi tudásunk szerint keleti szállásaikról hozták magukkal őseink.

A kerámiánál ritkább leletei az ásátásoknak a vastárgyak. Ezek jelentős része a 10. századi temetőfeltárásokon látott napvilágot. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen a vas előállítása igen hosszú és fáradságos munka volt, ezért az egész középkorban nagy értéket képviselt. Még a törött tárgyakat is összegyűjtötték és újraolvasztották. Ép vaseszközöket többnyire csak azokon a településeken találunk, amelyeket valamilyen katasztrófa ért, s melyeket lakosaik hirtelen, menekülésszerűen hagytak el. A sírokba viszont – őseink hite szerint – a halottal együtt legszükségesebb használati eszközeit, a harcosokkal fegyvereit is eltemették. Ennek következtében a legutóbbi időig jobban ismertük a 10–11. századi magyarság fegyvereit, mint mindennapi használati eszközeit. Napjainkra azonban honfoglaló őseink félelmet keltő nyilainak vas hegyétől a mezőgazdasági eszközökön át az egyszerű varrótüig sokféle tárgy látott napvilágot. Ezek vizsgálata alapján képet alkothatunk a korabeli kovácsok munkájáról, nagy mesterségbeli tudásáról. Az elmúlt évtizedek kiterjedt kutatásai rávilágítottak a vasbányászat és a vasközműves munka- menetére is.

A vasolvasztó műhelyek, a kohásztelepek többnyire a falvaktól távol, felszíni vagy felszín közeli ércelőfordulások közelében helyezkedtek el. **(16. kép)** Ezek a kohásztelepek Nyugat-Magyarországon, elsősorban Sopron környékén, illetve Északkelet-Magyarországon sűrűsödnek, de másutt is előfordulnak a gyevasércet hasznosító vaskohók. A nyugat-magyarországi kohókat agyagból vagy kőből építették, földfelszínen álltak, mintegy 70 cm magasak voltak. Medenceátmérőjük 30–40 cm között változott, a tűzteret elzáró mellfalazatok következtében magas olvasztási hőmérsékletet értek el bennük, a salak kifolyt a kemencéből.

16. Földbevált vasolvasztó kohó. Trizs–Vörössár

17. Földbevájt vasolvasztó mûhely. Trizs–Vörössár

Mintegy 24 órás fújtatás után egy kisebb-nagyobb méretű vasbucát nyertek. Ezt, minthogy igen sok salakot is tartalmazott, további hevítéssel és kovácsolással tették alkalmas-sá szerszámok, fegyverek stb. készítésére. (17. kép)

Az Északkelet-Magyarországon elterjedt kohótípus földbe vájt mûhelyekben kerül elő, magát a kohót is a mûhelygödör oldalába vájták. A körte alakú kohó magassága általában 70 cm, medenceátmérője ugyancsak 30–40 cm között változott. E kohótípusnál nem használtak mellfalazatot, így alacsonyabb olvadási hőmérsékleten, rosszabb minőségű vasbucát nyertek benne.

Feltehető, hogy a 10–11. századi vasbányászat és kohászat szervezett keretek között, az államhatalom szigorú ellenőrzése mellett folyt. Erre enged következtetni a magyarok 899–900. évi itáliai hadjáratát megemléző írásos forrás is: *Liutprand* leírja, hogy mielőtt a magyarok hadba szálltak volna, egész télen szorgalmasan dolgoztak a fegyverek és a nyilak készítésén.

A kovácsok megbecsült tagjai voltak a korszak társadalmának, erre utalnak népmeséink legendás kovácsainak alakja is.

A korszak ötvöseinek munkáit elsősorban a gazdag 10. századi temető feltárása során előkerült leletekből ismerjük. Az ékszerek, a ruhadíszek, a fegyverek és a méltóságjelvények egyaránt az ötvösök magasszintű technikai tudását, egységes művészi stílusát bizonyítják. Az arany-, az ezüst-, a bronztárgyakon ugyanaz a keleti eredetű motívumkincs jelenik meg. Ez a korszak európai leletanyagában egyedülálló, sajátosan magyar. Az ornamentika alapját a végtelenbe szöhető növényi motívum, a palmettaminta alkotta, amely gyakran kiegészült őseink hiedelemvilágában gyökerező mitikus lények, állat- és növényalakok ábrázolásával is. Az ötvöstárgyak jó része ezüsből készült,

többnyire csak a mintázat háttérét aranyozták. Ezért gyakran ezüstművészetként is jellemzik ezt a művészetet. Néhány kiemelkedően gazdag sírban azonban színarany tárgyak is előkerültek. A nyersanyag nagy részét a kalandozó hadjáratokon szerzett zsákmány biztosította. Az első aranybányászatról szóló adataink a 11. század végéről valók. Minthogy egyelőre nem kerültek elő, sajnos nem ismerjük azt a szerszámkészletet, amellyel az ötvösmesterek dolgoztak.

A 10–11. századi magyarság anyagi kultúrájában jellegzetes, egyre gyarapodó csoportot képviselnek a csontból készített tárgyak. A csont fontos szerepet töltött be jellegzetes fegyverük, a visszacsapó íj készítése során is. Csontból készültek a lószerszám apró, de fontos elemei, a zabláról rögzítésére használt pecek, de gyakran a zablák oldalpálcái is. Nem egy esetben díszesen faragott csontlemez zárta le az íjak, valamint a nyilak tartására szolgáló tegezeket is. A nyergeket díszítő csontlemezek segítségével sikerült először rekonstruálni honfoglaló őseink nyergét. Bár a fából készített nyergek elenyésztek a földben, a kápákat díszítő csontlemezek napjainkig megmaradtak, és megőrizték az eredeti formát. A csont nagy tömegben állt a kor emberének rendelkezésére, hiszen a természet közelében élt. Éppen ezért valószínű, hogy csonttárgyakat ki-ki magának is készített. Ezt bizonyítják azok a faragás közben eltört zabláról oldalpálcák is, amelyek 10. századi településekről kerültek elő. A csonttárgyakon ugyanaz a művészeti stílus jelenik meg, mint amelyet a fémtárgyakon megismertünk.

Feltehető, hogy ugyanez a stílus uralkodott a romlandó anyagból készült tárgyakon is. A régészeti ásatásokon előkerülő leletek ugyanis szükségképpen kissé torz képet tárhatnak elénk. Hiszen csak a fém-, a csont-, illetve a kerámia tárgyak maradtak ránk. A korabeli élet azonban jóval sok-

színűbb lehetett. Minden bizonnyal használtak fából, háncsból, bőrből készült eszközöket is, ezek azonban elenyésztek csakúgy, mint a jurták nemezei, a bennük használt nagyszerű szőnyegek és őseink kortársak által felemlített pompás ruházata is.

A HONFOGLALÓ MAGYAROK HIEDELEMVILÁGA ÉS MŰVÉSZETE

Fodor István

A honfoglaló magyarság hitvilágáról csak közvetett adataink vannak. Első királyaink pogányságot tiltó törvényeiben ugyan értesülhetünk a kutaknál, forrásoknál s egyéb pogány szent helyeken – akkor már titokban – tartott áldozatokról, ezek pontosabb mibenlétét azonban az írott források nem körvonalazzák. Néprajzkutatóink közül *Diószegi Vilmos* gyűjtötte csokorba azokat az ősi hiedelemtörödeléket, amelyek még a kereszténység előtti korból őrződtek meg népünk hitvilágában egészen a 20. századig. Ezek alapján rekonstruálható főbb vonásaiban az ősi magyar hitvilág, amely a Szibériában és Belső-Ázsiában máig megőrződött sámánizmushoz volt hasonlatos.

A sámánizmus nem tételes vallás, ezernyi ősi hiedelem, babona ötvöződik benne, a későbbi korokban pedig magába fogadta a világvallások számos elemét is. Alapját azonban szinte mindenütt egységes világszemlélet alkotja. Eszerint a világmindenség három nagy rétegre tagolódik: a felsőre, ahol a rendkívüli képességekkel rendelkező istenek és szellemlények laknak; a középső világra, amely a mi földi életünk színtere; s végül az alsó világra, amely az ártó, gonosz szellemek tanyája. E rétegeket a világoszlop vagy világfa köti össze. A földi halandók közül csak a kivételes képességekkel megáldott személyek, a sámánok képesek a felső vagy az alsó világba behatolni, hogy megnyerjék a túlvilági istenségek jóindulatát vagy a gonosz szellemeket elűzzék. Nyelvünk máig megőrizte e különleges lények ősi *táltos* nevét, a világfa vagy életfa alakját pedig népmesénk égbenyúló fája örökítette át.

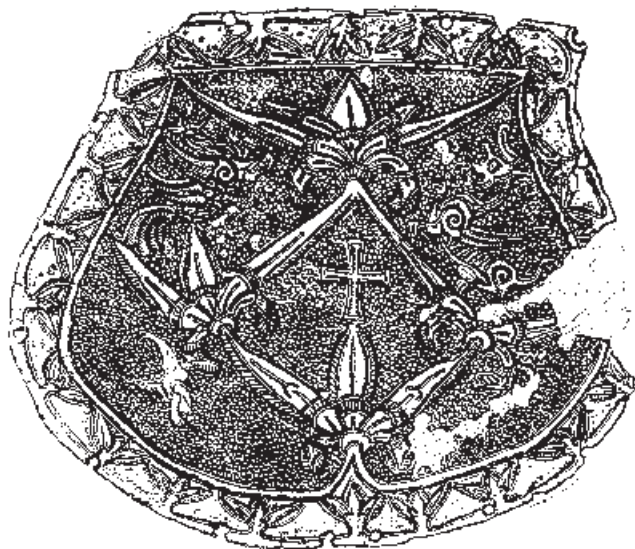
A sámánizmus gyökerei az újkőkorba nyúlnak vissza, s e hiedelemrendszer a társadalmi fejlődés folyamán nem maradt változatlan. *László Gyula*, *Vargyas Lajos* és *Dienes István* több ízben hangsúlyozta, hogy honfoglalóink sámánhiite ezért semmiképpen nem azonosítható a nemzetségi társadalom alacsony szintjén megrekedt szibériai népek sámánizmusával. A honfoglalás előtti, a hitéletre vonatkozó szókincsünk oly gazdag, hogy – *László Gyula* szavaival – azzal „akár az egész Bibliát le lehetett volna fordítani”. Valóban, a magyar társadalom már a honfoglalás előtt eljutott az államalkotás lépcsőfokáig. A levédiái szállásokon kazár hatásra és kazár mintára formálódott ki a félnomád típusú magyar államszervezet, az ún. kettős fejedelemség, amelynek élén az isteni, égi eredetű, szakrális uralkodó állott (a *kende*), míg a gyakorlati ügyeket intéző alkirály a *gyula* nevet viselte. Nyilvánvaló, hogy a magyarság hitvilá-

ga a hasonló társadalmi berendezkedésű kazár, türk és ujjur birodaloméhoz volt hasonló. Ez utóbbi államokban a legfőbb istenségnek az Ég urát, *Tengrit* tartották, aki a világot kormányozta, s az ő kegyelméből gyakorolta a legfőbb földi uralmat az isteni eredetű kagán. A szakrális uralkodó nem csupán a földi birodalmat kormányozta, hanem ő lehetett a vallási élet legfőbb méltósága is, aki ebbéli teendőit az udvarban lévő kiemelkedő rangú sámánok segítségével látta el. (Ezeket nevezte *Dienes István* sámánarisztokráciának.) Emellett az alacsonyabb rangú közösségeknek, nemzetségeknek is megvoltak a „közrendű” sámánjai, akik gyógyítottak, jósoltak, áldozatokat mutattak be az isteneknek. E birodalmakban tehát nem csupán a társadalom, hanem a vallási élet is rétegzett volt. Az Altáj-vidéki török népeknél e rétegzett pogány vallás emlékei máig megőrződtek, az Ég urának bemutatott áldozatokat például nem a ma is meglévő „közönséges” sámánok mutatják be, itt még jelen sem lehetnek.

A fentihez hasonló sámánizmus létét (amelyet a vallástörténészek gyakorta „tengrizmus”-nak neveznek) honfoglalóink körében egy írott forrás is megerősíti. *Zimonyi István* figyelt fel nemrég arra, hogy a spanyolországi arab történész, *al-Bakri* azt írja a magyarok vallásáról, hogy „...ők egy olyan nép, amelynek a magasságos Istenen kívül nincs más istensége. Az ég Urában hisznek és ő az egyetlen Hatalmasság.” A mór történetíró művét ugyan 1086-ban írta, de a kelet-európai népekre vonatkozó ismereteit *Dzsajháni* elvesztett munkájából vette, aki nagyjából a 870 körüli állapotokat rögzítette a 920 körül írott munkájában, amikor őseink még a keleti szállásokon éltek.

A 9–10. században tehát a magyarság vallása a sámánizmusnak az a legfejlettebb változata volt, amely a keleti nomád és félnomád birodalmakban jól ismert, az ázsiai hunoktól egészen a mongolokig. A szakrális fejedelem udvara körül csoportosult „fősámánok” mellett nálunk is működtek a gyógyító, a jósoló, a kisebb közösségek vallási életé-

18. A tiszabezdédi tarsolylemez

19. Az anarcsi korong

ben tevékenykedő táltosok. Később, amikor az uralkodó réteg az egyik nagy világvallás, a kereszténység hívéül szegődött, a köznép táltosai még sokáig – igaz, titokban – folytatták tevékenységüket, s késői utódaik egészen a 20. századig helyet kaptak a népi vallásosságban.

Az ezernyi szálból szövődött sámánizmusra – minden fejlődési fokozatában – a nagyfokú vallási türelem a jellemző. Így volt ez a magyarság esetében is, amelynek hitvilágába már jóval a honfoglalás előtt utat találtak a nagy világvallások egyes elemei. A levéidai és az etelközi szállásokon megfordultak náluk a bizánci keresztény hittérítők. A világvallások iránt valószínűleg elsősorban a legfelső uralkodó réteg mutathatott érdeklődést. A sámánizmus ugyanis még legfejlettebb formájában is alkalmatlan volt az egyre tökéletesedő államszervezet szilárd ideológiai alapjává válni. Nem véletlen, hogy Kelet-Európa formálódó államai mind valamely tételes világvalláshoz csatlakoztak. E világvallások nemcsak a tökéletesedő államszervezet tartós ideológiai bázisát teremtették meg, hanem egyben világ-

20. Madaras-életfás korong

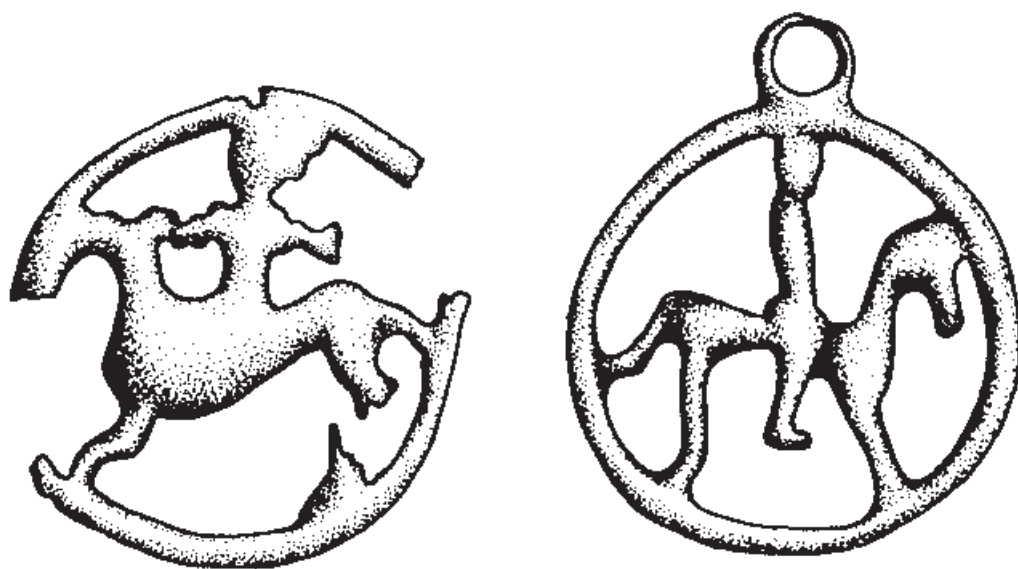
politikai súlyt is kölcsönöztek annak. Nem volt ez másképpen a magyarság esetében sem. 950 körül a magyar előkelők egy csoportja (Tormás, Bulcsú s az erdélyi Gyula) megkeresztelkedett Bizáncban, ahonnan a császár püspököt is küldött az országba. A 960-as években azonban a magyar uralkodók már Róma felé fordultak, majd 972-től Géza fejedelem végleg a nyugati kereszténység mellett kötelezte el magát s népe térítését is megkezdte. A térítés eredményességét ugyanúgy elősegítette a korábbi, fejlett pogány vallási rendszer – amely lényegében már a tételes vallások „előszobája” volt –, mint ahogyan az európai típusú magyar államszervezet kiépítését is jótékonyan befolyásolta annak félnomád előzménye.

A régészeti leletek és megfigyelések természetükből adódóan nem adhatnak pontos képet a honfoglalók imént vázolt vallási rendszeréről. 10. századi temetőinkben leginkább a különböző hiedelmeknek, babonáknak, tehát az egykori népi vallásosság egyes elemeinek akadunk nyomára. Sokkal árulkodóbbak honfoglalóink pompás kivitelű ötvöstárgyai, amelyeken hitviláguk számos elemét örökítették meg. A rézből készült, majd aranyozott bezdédi tarsolylemez (18. kép) hűen tükrözi őseink összetett, szink-

21. A rakamazi korong

retikus hitvilágát: a közepén látható sámánisztikus életfa bizánci típusú keresztet ölel, fölül kétoldalt pedig a perzsa művészetből kölcsönzött pávasárkány látható. Sokszínű változatban tűnik elénk e tárgyakon a világi rétegeket egybefogó életfa, az Anarcszon előkerült női hajfonatkorongon (19. kép) jelentése például félreérthetetlen. Öntött, áttört díszű korongjaink egy csoportján az életfa ágai madárfejen végződnek. (20. kép) Ezek az ábrázolások azzal a hittel állanak összefüggésben, hogy az életfa csúcsán madarak (méghozzá az ég madarai, a sasok) ülnek, s ők hozzák le onnét a kiválasztott újszülöttek (fejedelmek, különleges képességekkel rendelkező sámánok) lelkét. A pompásan kidolgozott híres rakamazi korongpár (21. kép) alighanem ezt a jelenetet örökíti meg: a növényi elemekkel kom-

22. A tiszasülyi és a sárrétudvari korong

binált tollazatú égi madár, a sas karmaiban fiókkák képében hozza a földre e lelkeket, csőrében pedig a világfa életet adó ágát tartja.

Az archaikus típusú tiszasülyi és sárrétudvari korong (22. kép) párhuzamait csak a keleti területekről ismerjük. A Napot jelképező korongba mintázott lovas alakja a kutatók valószínűleg helytálló véleménye szerint az Ég urának, Tengri istennek a megjelenítése. E két korong tehát régészeti bizonyossága al-Bakri fentebb idézett sorainak, s szintén arra utal, hogy Tengri kultusza őseinknél is általános lehetett. Ugyancsak az Ég kultuszával, a szakrális uralkodó égi eredetével – pontosabban: ennek gondolati háttérével – állhatnak összefüggésben a forgó napkorong jelképét megjelenítő hajfonatdíszek is. A törökkanizsai (Novi Kneževac) példány a forgó, sugaras égitestet jeleníti meg, a biharkeresztesi (23. kép) a leveles ágakban végződő svasztikát, a széles körben ismert Nap-jelképet ábrázolja, s ugyanez tűnik fel az egyik karosi vezérsírban lelt íjtartó tegez díszítő korongján is. Az arab forrás leírja, hogy amikor

23. A biharkeresztesi korong

a kazár uralkodó kilovagol, előtte egy napkoronghoz hasonló tárgyat visznek. Bizonyára nem más ez, mint a szakrális uralkodó égi származásának jelképe.

Hajfonatkorongjaink egy csoportja, például a bashalmi, a zempléni, a nyíracsádi lóalakot mintáz, amelynek hátából leveles ág magasodik, s az állatnak patája helyén karmok láthatók. (24. kép) Alighanem az áldozati ló túlvilágba tartó lelkének megjelenítését sejtethetjük itt. A honfoglalóink ötvöstárgyain gyakorta megjelenő, növényi mintával átszőtt állatalakok minden bizonnyal e csodás lények szellemlelkének megjelenési formái lehettek. E tárgyak viselői úgy vélhették, hogy ily módon állíthatják szolgálatukba a bajtól, a betegségtől őket megóvó szellemeket. Az sem lehet véletlen, hogy e tárgyak szinte kizárólag a babonásabb asszonynép sírjaiból kerülnek elő. (Ugyanezt a célt szolgálták a nyakban amulettként hordott állatsontok is.)

Az egykori pogány áldozóhelyekről nem csupán Árpád-kori törvényeink emlékeznek meg, egy esetben régészeti bizonyossággal is rendelkezünk. A Szabolcs megyei Gé-

24. A zempléni korong

gényben egy díszítetlen ezüstcsésze, három aranyozott ezüst sügyelőveret és hét kantárveret került elő a földből, s a lelet környezetét alaposan átkutató *Jósa András* sem sírnak, sem temetőnek vagy településnek nem találta nyomát. Alighanem olyasfajta áldozóhelye lehetett itt őseinknek, mint amilyeneket szibériai nyelvrokonainknál máig fellelhetünk. (Ne feledjük, hogy a három és a hét is mágikus szám volt néphitünkben.)

Az egykori temetők a hitvilág számos eleméről tanúskodnak. A felkelő Nap életadó erejének tisztelete nyilvánul meg abban, hogy honfoglalóink halottaikat fejjel nyugatnak, arccal keletnek helyezték a sírba. Díszes öltözékben, gyakran fegyvereikkel bocsátották útra előkelőiket, vélvén, hogy a túlvilágon is uralkodik majd az evilági társadalmi rend s a családok, nemzetségek ott újra egymás mellett kapnak majd helyet. (Ezért a temetőben is külön csoportokat alkotnak sírjaik.) Megfigyelhető, hogy az ősi, meglehetősen bonyolult temetési szertartásokat főleg a magasabb társadalmi helyzetű egyéneknél tartották be szigorúan. Őseik sírját mindenképpen oltalmazták a gonosz erőktől. Például a hajdúdorogi Gyűlésen feltárt temetőt északról árokkal

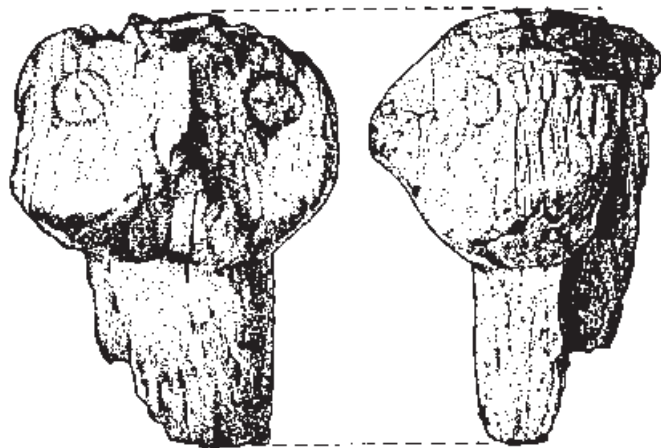
határolták, keleti szélén kutyát temettek, a déli oldalon pedig egy lókoponyát ástak a földbe. Úgy vélték, az árok és az eltemetett állatok szelleme megóvjá majd a holtak nyugalmát.

Számos megnyilvánulási formáját ismerjük honfoglalóink lélekhitének is. Úgy vélték, az embernek – és más lelkes lényeknek is – két lelke van: az egyik a testlélek vagy a lélegzet-lélek, amely a mellüregben lakozik, s az ember halálával semmivé válik. (Ezt jelölte

25. A bashalmi II. temető 10. sírjának koponyája

ma is élő lélek szavunk.) A másik a fejben tanyázó árnyéklélek – ennek jelölésére a mára már feledésbe merült *isz* szót használták –, amely az álomban vagy betegség idején elhagyja a testet, s a test halála után is hosszabb-rövidebb ideig tovább él. A halott lelke nyugtalaníthatja az élőket, árt hat nekik. Ellene az élőknél védekezniük kellett. Azokat az egyéneket, akiknek különösen ártó lelket tulajdonítottak, nem temették a közösségi temetőbe. Tiszafüreden például két idős nő holttestét a temetőtől északra (hitük szerint a gonosz lelkek északon tanyáznak), megkötözve tették a sírba. Ugyanitt egy másik női sírra a temetés után ráastak, a koponyát arccal lefelé fordítva mélyebbre ásták. Nyilvánvalóan így akarták visszajáró lelkét ártalmatlanná tenni. Valószínűleg ugyanezzel a hiedelemmel lehetnek összefüggésben a szem és a száj helyén a szemfedőre varrott ezüstlemezek is. (25. kép) Ily módon kívánták megakadályozni, hogy a halott árnyéklelke a fej nyílásain át kiszökessen a fejből. A Rakamazon lelt, színházi maszkhhoz ha-

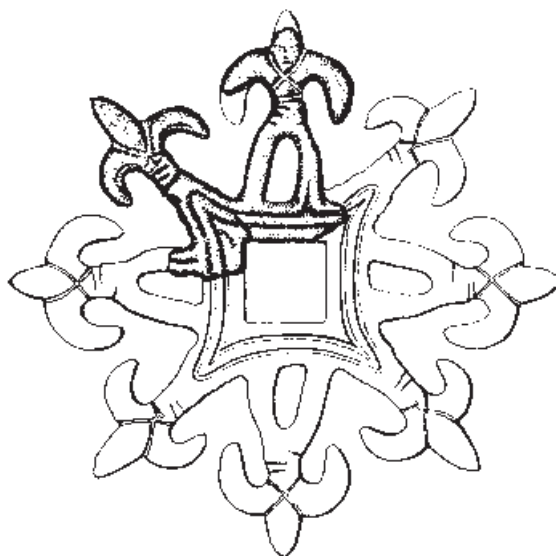
26. A szeghalmi sámánbotvég

sonló, a szemek és a száj helyén nyílással rendelkező szemfedő szerepe pedig éppen ennek az ellenkezője lehetett: a lélek útját jelölhette, ahol majd a felső világi rétegekbe távozik.

Az egykori táltosok legfontosabb szerepe a gyógyítás lehetett. Kiváló sebészi tudásukról jó néhány sikeres agyműtét nyomát őrző koponyatrepanáció tanúskodik. Vannak azonban olyan koponyák is, amelyeken csak a csont felső rétegét pattintották le, bűvös kört rajzolva azon. E beavatkozások célja az lehetett, hogy a beteg fejből eltávozott – s a betegséget éppen ezáltal okozó – árnyéklélek visszatérjen a fejbe, amit a gyógyulás előfeltételének vélték.

Néhány sírban maguknak a táltosoknak a porhüvelyét sejtethetik. Korábban Hajdúdorogon került elő egy bagolyfejet mintázó csontfaragvány, amelyet a kutatók sokáig korbácsnyélnek vélték. *Ecsedy István* azonban az egyik szeghalmi sírban ugyanilyen faragványt talált a bot másik – szintén csontból faragott – végével együtt. (26. kép) A bot sírban mért hossza 1,2 m volt, ami semmiképpen nem le-

27. A kiszombori veret

hetett lovaglókorbács. Mivel a bagoly a magyar néphitben lélekmadár vagy táltosmadár, joggal gyanakodhatunk arra, hogy e sírokba egykor olyan táltosokat temettek, akiknek nem volt dobjuk, csupán sámánbot illetve meg őket. Nem lehetetlen, hogy a kiszombori tarsolydíszítő veret (27. kép) imádkozó testtartású emberalakjai szintén táltosokat ábrázolnak.

Honfoglalóink sírjaiban nem ritkák a kereszténység jelképei sem: az egyszerű vagy az ereklyetartó mellkeresztek (28., 29. kép) Ezek azonban gyakran pogány rítusú sírok-ból kerülnek elő, tehát nem igazolják az elhunyt egykori keresztény voltát. Az új államvallás térhódítását inkább azon mérhetjük le, hogy Géza korától megszűnnek a hivalkodó gazdagságú sírok, a nomád mentalitású arisztokrácia temetkezései. A keresztény közösségek temetőiben már alig van melléklet, néhány olcsó ékszert kivéve. A régi pogány hitvilág megnyilvánulásai is egyre gyéribben fordulnak elő.

Honfoglalóink művészetéről szinte kizárólag színpompás ötvösművészetük alapján alkothatunk képet, mivel a szerves anyagból készült alkotásaik a földben nyomtalanul elenyésztek. E művészeti stílus legfőbb jellemzője a 8. századtól az egész keleti sztyeppevidéken általánossá vált ornamentális, növényi díszítőelem, amelyet palmettás stílusnak szokás nevezni. Az egyes területek közti különbség oka e művészet mögött meghúzódó sajátos hitvilág, amelyről a magyar művészet esetében fentebb már szó esett. A magyar honfoglalás kori művészetnek csupán elemeit találjuk meg keleten, ami azt igazolja, hogy ez az ötvösművészet már a honfoglalás után, a Kárpát-medencében élte virágkorát. Kialakulásában keleten jelentős szerepet játszott az iráni szasszanida ízlést folytató közép-ázsiai művészet, amelynek meggyökeresedése a magyar előkelők szolgálatába állt vándorötvösöknek köszönhető. Akadnak ugyan még hazai emlékekünkben a keleti formákat éltető tárgyak is – mint a gégényi, a kétpói és a zempléni ezüstcsészek (30. kép) – az új hazában azonban ötvöseink a megrendelő hatalmi elit színpompás öltözkékének, lószerszám-

28. Bronzkereszt Hajdúdorogról

29. Ereklyetartó kereszt Tiszaeszlár–Sinkahegyről

zatának és fegyvereinek díszait állították elő. Az övön hordott bőrtarsolyok fedelét ékesítő tarsolylemezek, a nők varkocsát díszítő lemezes korongok azonos eljárással készültek: az ezüstlemezen a mintát domborítással alakították ki, majd a hátteret dúsan aranyozták. Az öntött lószerszám-, öv- és ruhaveretek felületét gyakran még vésővel és poncolóvassal alakították, s hasonló módon aranyozták a hátteret.

Ez a palmettás stílus azonban nemcsak az előkelők művészete volt. Erre utal, hogy ugyanezek a motívumok sorakoznak a nyeregkápák, zablapálcák csontfaragványain is. A szojvai tarsolylemez (31. kép) felső részén futó rojtminta pedig azt igazolja, hogy hasonlóképp díszítették a bőrből és nemezsből készült tárgyaikat is. Kétségtelen, hogy a 10. század közepéig a magyar ötvösművészet a sztyepei hagyományokat követte, bár új elemekkel is gazdagodott. Az északi eredetű, szalagfonatos ornamentika vagy a *nielló*-dísz a viking művészettel való kölcsönhatásról tanúskodik.

A pogány jelképeket hordozó honfoglalás kori ötvösművészet a kereszténység elterjedésével hunyt ki a 10. század végén, amikor a megrendelők, a régi mentalitású hatalmi elit tagjai eltűntek vagy az új irányzat szolgálatába álltak. A nép művészete még nyilvánvalóan egy ideig éltette a régi motívumokat – mint ahogyan a pogány vallás elemeit is –, ennek emlékei azonban nem maradtak ránk. Az európai keresztény művészet egy-két nemzedéknyi idő alatt végleg gyökeret eresztett az országban.

30. A zempléni csésze

31. A szolyvai tarsolylemez

A HONFOGLALÁS KORI TEMETŐK ÉS LELETEIK

Révész László

A 895-ben a Kárpát-medencébe érkező magyarság etnikumát, gazdálkodását és társadalmi tagozódását tekintve is rendkívül sokszínű volt, s mindez visszatükröződik emlékeanyagában, temetőinek szerkezetében is. A 10–11. századi népességnek napjainkig mintegy 25 000 sírját ismerjük, s ez csupán csekély töredéke a még földben rejtőző leleteknek. A teljes egészében feltárt, széleskörűen elemezhető temető ma még kevés, s azok javarésze is közöletlen. A rendelkezésünkre álló leletek többsége csupán néhány síros temetőtöredék, így forrásértékük is korlátozott. Ennek következtében a honfoglalás kori régészeti kutatások a 10. századi uralmi- és birtokviszonyok, társadalmi szerkezet elemzésében még igen messze vannak saját lehetőségeik határaitól.

Márpedig a honfoglaló magyarság régészeti emlékeinek túlnyomó többsége a sírok, a temetők feltárása során látott napvilágot. Az, hogy a 10. századi szállásterület különböző részein milyen ékszereket, ruhadíszeket, fegyvereket, méltóságjelvényeket milyen arányban és összetételben használtak, lehetővé teszi egyes területi egységek elhatárolását, az ott megtelepedett népesség főbb jellegzetességeinek a megrajzolását. A vizsgálatokat azonban nem szűkíthetjük pusztán az egyes tárgytipusok tanulmányozására. Rendkívül fontos információkhoz juthatunk a temetők szerkezetének, típusainak, használati idejének összevetése révén az adott közösség társadalmi tagolódá-

sáról, viseletéről, hiedelemvilágáról, olykor még az életmódjáról is. Ha mindezen jelenségeket összehasonlítjuk egymással, lassanként kirajzolódnak előttünk azok a sajátosságok, amelyek az egyes régiók 10. századi népességét jellemezték, amelyek összekötötték vagy éppen elkülönítették azokat más szállásterületek lakóitól. E munka azonban napjainkban még csupán a kezdeti szakaszában tart. A folyamatosan bővülő leletanyag a jövőben nemcsak pontosíthatja, de sok esetben alaposan meg is fogja változtatni mai feltevéseinket.

A honfoglalás kori temetők túlnyomó többségét vízjárta területekből kiemelkedő szárazulatokon, dombgerinceken találjuk. A temetőn belül a sírok sorokba, olykor csoportokba rendeződnek. Néhányat temetőárok vett körbe, mint ahogy azt a káli ásatás során megfigyelték. A sírgödörök általában lekerekített téglalap alakúak, de a homokos vidékeken előfordulnak padkás kiképzésűek, sőt a sír egyik hosszanti falába vágott padmalyok is. A gazdag, előkelő halottak számára az átlagosnál nagyobb méretű sírt készítettek, hiszen a nagyszámú melléklet mellett még a lenyúzott, csak a koponyát és a lábszárcsontokat tartalmazó lóbornek és a lószerszámnak is helyet kellett szorítani. A sírgödörben a halottat fejjel nyugatnak, arccal és lábbal keletnek fordították. Néhány esetben, mint például a gazdag zempléni sír feltárásánál koporsó nyomaira akadtak, többnyire azonban csak textilelbe vagy gyékényszőnyegbe burkolták halottaikat. Az elhunyt fejét olykor feltámasztották vagy – mint Orosházán – párnaként a nyergét helyezték alá. A halottakat díszruhájukban fektették sírba, a férfiak mellé odatették fegyvereiket, méltóságjelvényeiket, tűzszerszámukat, a nők mellé apróbb használati tárgyaikat is.

32. A törzsi-nemzetségi arisztokrácia egyik családjának temetője Szakonyból

33. Gazdag női sír Tiszaeszlár–Bashalomról

Hiedelemviláguk sokszínűségét tükrözik a temetési szertartás során végzett rítusok, melyekre néha a mellékletek utalnak. Hogy a halott ártó pillantásától megóvják a hátramaradottakat, arcát lepellel takarták le, amelyre Rakamazon arany szem- és szájlemezeket varrtak. Az evilági élet tükörképszerű fordítottjának elképzelt túlvilágra olykor megoldott ruhában, megrongált felszereléssel, eredeti helyéről elmozdított fegyverekkel indították az elhunytakat. A lovas temetkezés csak a módosabb vagy a kifejezetten gazdag családok körében terjedt el. A halotti szertartás során az elhunyt hátságát megölték, a bőrét pedig oly módon nyúzták le, hogy benne hagyták a koponyát és a négy lábszárcsontot. Az így lenyúzott bőrt például Tiszaeszlár–Bashalmon szalmával kitöltték, de leggyakrabban összehajtogatva az elhunyt lábához tették vagy mellette kiterítették. Ennek a szokásnak egyik változataként néha csak a lószerszámot tették a sírba.

A hosszú túlvilági útra indulók mellé ételt is helyeztek. A többnyire a fej vagy a láb mellé állított agyagedény valamilyen pépes ételt tartalmazott. Egyes közösségek csak a gyermekekkel adtak ilyen módon útravalót, másoknál a férfiakkal és a nőkkel egyaránt, ismét más temetőkből viszont teljesen hiányzik e szokás. A fatálra helyezett vagy vászonba takargatott húsfélére a sírokban lelt juh-, szarvasmarha-, sertés-, kecske- vagy szárnyascsontok utalnak.

A hátramaradottak olykor ártó szándékúnak tarthatták halottjukat, s néha egészen drasztikus módon igyekeztek elejét venni annak, hogy őket zaklathassa. Ennek következtében néha a holttestet rendellenes módon helyezték a sírba: fordított tájolással (fejjel keletnek és lábbal nyugatnak) temették vagy éppen hasra fektették (Sándorfalva), ismét más esetben oldalára fektetve, felhúzott karokkal és lábakkal, tehát zsugorított pózban tették sírba (Madaras). Találunk példát minden társadalmi rétegnél a halottcsonkításra is, ilyen a fej, a kéz vagy a láb levágása. A szelídebb változatot a zempléni vezéri sírban figyelték meg: az elhunyt sírjába kölest szórtak azzal a szándékkal, hogy addig ne hagyhassa el nyughelyét, amíg éjfél és a

hajnali kakasszó között valamennyi szemet meg nem számlálja.

A 10. századi társadalom sokszínűsége a temetők szerkezetében, típusaiban is visszatükröződik. Magyar nagyfejedelmi sír még nem került elő, így azt sem tudjuk, milyen módon temették el a honfoglalók első számú vezetőit. Korábban elterjedt volt a kutatók között az a nézet, hogy más sztyepei népek (hunok, avarok stb.) példájára a magyarok

34. Rangos férfi viseletének, fegyverzetének és méltóságjelvényeinek rekonstrukciója a karosi temetők leletei alapján

is titokban, rejtve, magányosan helyezték nyugalomra fejedelmeiket. Az események után két-háromszáz évvel keletkezett krónikák azonban arról tudósítanak, hogy Árpád fejedelmet Óbuda mellett, Fejéregyházán temették el, sírja fölé pedig Szent István emeltetett templomot. Taksony fejedelem nyughelyét ugyancsak a Duna mellett kereshetnénk, az állítólag az ő nevét viselő mai falu, hajdani szálláshelye közelében. Noha mindeerre semmiféle régészeti bizonyíték nincs, de ha a krónikák valós alapokon nyugvó

hagyományt őriztek meg, akkor nyilvánvaló: a nagy tiszteletnek örvendő vezetők sírját haláluk után még sok évtizeddel vagy évszázaddal is ismerték. Az utóbbi évek során viszont egyre világosabbá vált, hogy azok a 10. század első felére keltezhető, nagyon gazdag férfisírok, amelyekben a korabeli fejedelmi kíséret vezetői nyugodtak, a Felső-Tisza-vidéken, Szabolcs megyében és a Bodroghközben kerülnek elő. Nem elképzelhetetlen, hogy a fejedelmi temetések is a közelükben rejtőzzenek.

A törzsi-nemzetségi arisztokrácia egy része 4-8 síros családi temetőikben nyugszik, amelyekben a méltóságjelvényekkel felszerelt férj mellé temették gazdagon felékszerezett feleségét (vagy feleségeit) és kiskorú gyermekeiket. **(32. kép)** A magányosan (Balotaszállás) vagy néhány házi-szolga és kísérő lovas társaságában eltemetett gazdag nők sírjai feltehetőleg a többnejuság emlékei. Néhányukat szolgáltató népük körében vagy azok temetőjétől kissé távolabb helyezték örök nyugalomra (Ártánd). Az is előfordult, hogy egy-egy gazdag család szolgáltató népeivel együtt temetkezett (Tiszanána).

A 10. századi módos középréteg hagyatékát 60-100 síros temetők rejtik (Algyő), amelyek kitűnnek a női viselet nemesfém-gazdagságával. **(33. kép)** Ugyanott a főként fűszerszereléssel elhaltolt férfiak viszonylag kevés rangjelző tárgyalt birtokoltak.

A Kárpát-medence más területeitől eltérő kép rajzolódik ki a Felső-Tisza-vidék sajátos leletanyagában. Az egyes temetőken belül nagyszámú, olykor az 50%-ot is meghaladó férfiak igen erősen felfegyverezettek és méltóságjelvényekkel nagyon gazdagon ellátottak. Közülük is kiemelkednek a tarsolylemezzel, a veretes övvel, a lószerszámmal és az íjtegezzel, valamint arany vagy ezüstszerelékes szablyával elhaltolt előkelők, akik a 10. századi magyarság kiemelkedő rangú vezetői lehetnek (Karas, Rakamaz). **(34. kép)** E közösségek női viselete kevésbé volt pompázatos, az igazán gazdag nők hajfonatkorongot, pántkarperecet, köves gyűrűt és veretes csizmát viseltek, s ékesek voltak lószerszámaik is. Korábban e temetőket (Tiszabездéd) a nagycsaládi szervezetben élő katonáskodó középréteg hagyatékának vélték. Az újabb kutatások viszont arra utalnak, hogy e közösségeket mesterségesen szervezték meg: alapsajtjeiket a gazdag családok s az ő házi-szolgáik alkották, s velük együtt éltek (és temetkeztek) kísérő harcosaik, akik helyzetüknél fogva többnyire nőtlenek voltak. E 16-80 síros temetőkben, amelyek gyakran egymás közvetlen közelében található (Kenézlő) a 10. század első felében uralkodó magyar nagyfejedelmek katonai kíséretének tagjait, annak kisebb-nagyobb rangú vezetőit és az utóbbiak családtagjait valamint házi-szolgáit helyezték örök nyugalomra. Ezen temetők használata a 10. század közepén megszakadt: feltehetőleg a politikai változások következtében a korábbi katonai kíséretet felszámolták, tagjait széttelepítették, s helyettük Taksony fejedelem (955 k.-972) uralma idején új hatalmi központokat (Esztergom, Székesfehérvár) hoztak létre. Ezek közelében akkoriban nyitották az újjászervezett kíséret új temetőit.

A szerényebb leletanyagú középréteg és a módos köznép temetői nem választhatók el egymástól határozottan. Az egyes közösségek temetőinek fegyverekben, ékszerekben, ruhadíszekben megnyilvánuló gazdagsága függött életmódjuktól is, hiszen a földműves falvak sírjai jóval kevesebb leletanyagot tartalmaznak, mint a főként állattartással foglalkozó csoportoké. A köznepi temetők sírjainak a számát meghatározta az adott település lélekszáma és a temető használatának időtartama is. Ezek leletanyaga

35. Hajkarikák és karperecek a hódmezővásárhely-nagyszigeti köznepi temető egyik sírjából

többnyire szegényes, legfeljebb az adott közösség vezető családjának tagjaival temettek fegyvert, lovat vagy díszruhát. A teljesen feltárt köznepi temetők időrendje, használati ideje fontos adatokat nyújthat egy-egy tájegység népességének változásairól, az országon belüli áttelepítésekéről, a népmozgásokról (Halimba). A közrendűek falvait kiscsaládok alkották, melyeknek lakhelyét uraik akarata jellemezte ki. Egy-egy család lélekszáma 5-10 fő között mozoghatott. A falut alkotó családok számától és a település élettartásától függően e temetők lehetnek 100-130 (Sárbo-gárd, Hódmezővásárhely-Nagysziget) vagy akár 8-900 sírosak is (Halimba, Magyarhomorog). **(35. kép)**

A népességváltást jelezhetik a jól elkülöníthető sírcsoportok, amikor az újonnan érkezettek elődeik elhagyott temetőjének használatát folytatták (Halimba). Más esetekben a legkorábbi sírok egy központi magot alkotnak, s onnan kifele haladva minden irányban egyre későbbi temetkezéseket találunk (Majs). Ez hosszú ideig egy helyben élő közösségre utal, csakúgy mint az a jelenség, amikor a településen élő különböző családok ugyanazon domb más-más részén egyidőben kezdtek temetkezni, s az idő múltával a sírcsoportok lassacskán összeértek (Pusztaszentlászló).

A 10. század elején nyitott köznépi temetők egy részét a századforduló táján felhagyták. Ennek oka az a nagyarányú népmozgás, áttelepítés lehetett, amely Géza fejedelem (972–997) vagy Szent István király (997/1000–1038) államszervező tevékenységének velejárója volt. Más temetőket ekkor nyitottak meg az új telepések, vagy a régebben ott élő népesség mellé, illetve helyébe telepedve folytatták a korábbiakat egészen a 11. század végéig. A kereszténység térhódításával a lovas, a fegyveres, a nemesfém ruhadíszekeket tartalmazó sírok lassanként eltűnnek. A pogány szokások csupán az egyházi és a világi hatalmi központoktól távolabb eső falvakban éltek még ideig-óráig. Noha egyes temetőket még a 12. század első harmadáig is tovább használtak (Hajdúdorog–Temetőhegy), zömüket Szent László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) királyok rendeletére felhagyták, s halottaikat ezt követően már az újonnan épült templomok melletti megszentelt földbe temették.

A 10. századi sírokban talált ékszerkészlet viszonylag változatos volt. A fülbevalók közül legjellegzetesebbek a gömbsorcsőngős fülbevalók. Ezek legelterjedtebb típusa az a változat volt, amelynél az ovális karikára huzalcsőngőt illesztettek, erre pedig négy vagy öt üreges, két-két ezüst félgömbből összeillesztett gömböcskét fűztek. E forma egyik variánsának tekinthető a dél-magyarországi műhelyekben készült, öntött gömbsorcsőngős fülbevalók. Fém nyakláncot ritkán használtak, ha mégis előfordul ilyen, akkor levél alakú aranyozott ezüstlemezt húztak rá.

Legjellegzetesebb ékszereik a hajfonatkorongok voltak. Férfiak és nők egyaránt varkocsokba fonták a hajukat, s az utóbbiak közül jó néhányan a fonatokba bőr- vagy selyemszalagokat illesztettek. E szalagokra kerek vagy rombusz alakú vereteket szegecseltek, végükhöz pedig – nagyjából mellmagasságban – hajfonatkorongot illesztettek. Ezek a (többnyire párosan előkerülő) korongok lehetnek öntötték és lemezesekek egyaránt, s életfát, palmettamotívumot vagy mitikus állatalakot ábrázolnak.

A karperecek közül a legkedveltebb típus az öntött, kiszélesedő és lekerekített végű ezüstlemez karperec volt. A díszesebbek végére rozettákat szegecseltek foglalatként, melyekben üveg- vagy drágakőbetétet helyeztek el. Használták azonban az egyszerű huzalkarpereceket, a két-három szálból sodrott, font karpereceket s az antik hagyományokra visszavezethető állatfejes karpereceket is. Gyűrűt viszonylag ritkán húztak az ujjukra, ha mégis, akkor ékkőbetétes arany- vagy ezüstgyűrűt, vagy egyszerű pánt-, illetve huzalgyűrűt vettek fel.

Kedvelték a nemesfémből készült ruhadíszekeket is. A férfiak csúcsos végű süvegét idézi a Beregszászon lelt, s mindmáig egyedülálló palmettadíszes süvegcsúcs, ezen kívül azonban ők nem vagy csak igen ritkán alkalmaztak ruházatokon fémdíszekeket. Annál változatosabbak lehettek a női párták, süvegek, homlokpántok. Aranyozott ezüstveretek díszítették ingeik szegélyét, melynek szárnyait egymásra hajtották vagy a bal vállnál gombolták be. Az előbbi esetben rombusz alakú ingnyakdíszeket varrtak fel, az utóbbi-

nál kéttagú csüngőket. Ez utóbbiak felső része többnyire kerek, s ehhez kapcsolódik egy kis fülecskével a szív alakú csüngőtag. A ruhadíszek néha préselt ezüst- s igen ritkán aranylemezből készültek.

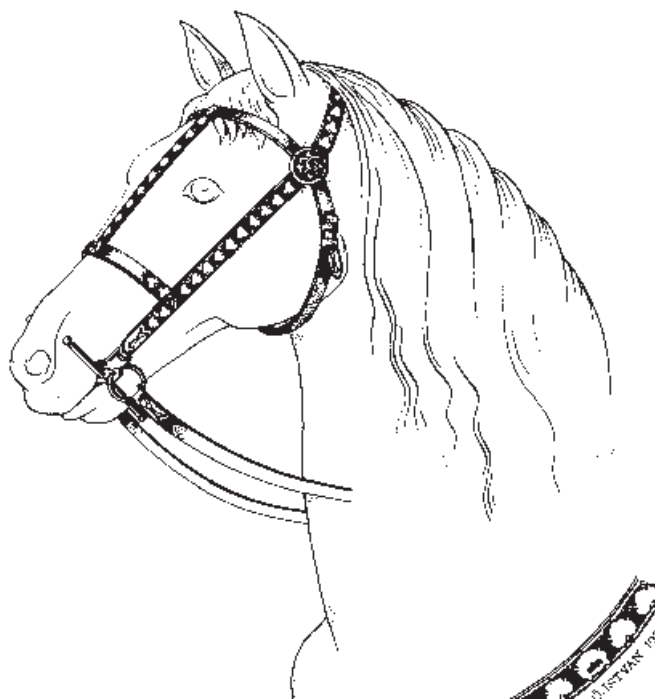
Az ingnyakdíszekből akár harminc-negyven darabot is megfigyelhetünk egy-egy készletben, de előfordul természetesen ennél jóval kevesebb is. E vereteket bőr- vagy textilszalagra erősítették, s a hajdani rőfösök ily módon árusították azokat a vásárokon. A vevők tehetségüknek megfelelő hosszúságú szalagot vásárolhattak lányaiknak, asszonyaiknak. A kéttagú, de az ingnyakdíszeknél jóval nagyobb méretű vereteket kedvelték a kaftán díszítésénél is, többnyire a szegély két oldalára varrták fel azokat derékmagasságig.

Lábbelijük puha talpú, kerek vagy hegyes orrú volt, s fejrészét szívesen díszítették félgömbfejú ezüst szegecskekkel vagy levél alakú veretekkel. Ezekből alkalmanként még a csizma szárára is jutott.

A fent bemutatott ruhadíszeket szinte kizárólag, az ékszereket pedig nagyrészt nők viselték. A férfiak közül még a leggazdagabbak is csak ritkán húztak az ujjukra egy-egy gyűrűt vagy a karjukra egy karperecet. Remekművű ötvösmunkákkal ékesítették viszont méltóságjelvényeiket. A pusztai népeknél a harcos rangját, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét a fegyveröv díszítettsége jelezte, amely magában foglalta mindazon fegyverek, eszközök összességét, amit a derékszíjra csatoltak. A sűrűn egymás mellé szegecselt aranyozott ezüst (nagyon ritkán arany) veretek csillogó fémpántként fonták körül viselőjük derekát, soruk a bal térdig lecsüngő nagyszíjvégig folyamatos volt.

A derékszíj jobb oldalára csatolták az előkelők esetében veretekkel vagy összefüggő ezüstlemezzel díszített bőrtartókat, amelyben a férfi apróbb használati eszközeit tartotta. E tarsolylemezek felületét többnyire finoman kidolgozott palmettamotívum ékesíti. Igen ritka lehetnek számítani, napjainkig mindössze 26 darabot ismerünk. A tarsolylemez egyes feltevések szerint a fejedelmi ház szolgálatában álló előkelők kitüntető jelvénye lehetett. Ugyancsak az öv jobb oldalán függött a bőrből vagy a nyírfakéregből készült, alkalmanként vas merevítőpálcákkal és a száján, fedelén csontlemezekkel díszített nyíltartó tegez. A tegezen lévő nyilak vas hegyei – attól függően, hogy milyen célpont ellen használták azokat – változatos formájúak és méretűek voltak. Leggyakrabban rombusz- vagy deltoid alakúak, de előfordulnak fecskefark formájúak és a páncél áttörésére szolgáló vagy a prémes állatok elejtéséhez használt vadásznyílhegyek is.

Az öv bal oldalára kapcsolták a szablyát. A legrangosabbak esetében e fegyver markolatát és hüvelyét finom művű arany- vagy aranyozott ezüstszereléssel látták el, amely méltó párja volt a tarsolylemezeknek. Az ily módon felékesített szablyák még a tarsolylemezeknél is ritkább lehetnek számítani, számuk nem éri el az egy tucatot sem. Használóik a társadalom csúcsán álló férfiak lehettek. A legpompásabb aranyveretes szablya soha nem került a földbe, ma a bécsi Schatzkammerben őrzik. Hajdan az Árpád-házi

36. Aranyozott ezüstveretekkel díszített lószerszám rekonstrukciója egy szakonyi férfisír leletei alapján

fejedelmek méltóságjelvénye lehetett, amely köré az eltelt évszázadokban számtalan legenda fonódott. Ugyancsak a közelharc fegyverei közé tartoztak a sírokban viszonylag ritkán talált változatos formájú harcibalták és a lándzsák. A szablya mellé akasztották a felajzott íj tárolására szolgáló bőr íjtegez, amelynek felületét a vezérek akár nyolcvan-száz aranyozott ezüstverettel is ékesíthették. A közepén látható napszimbólum ugyancsak arra utal, hogy használói a fejedelmek főemberei közé tartoztak. A díszes íjtegez a nemesfém-szereléses szablyákhoz hasonlóan ritka leletnek számít, eddig csak a Felső-Tisza vidéki gazdag sírokból ismerjük néhány darabját. Valamennyi méltóságjelvény együttesen csak a legritkább esetben fordul elő egy-egy sírban. Nyilvánvalóan bizonyos rangjelző tárgyak megléte, mások hiánya tulajdonosuknak a hajdani társadalomban elfoglalt helyére utal. A nyugalmi helyzetben lévő íjat azonban leggyakrabban egyszerű bőrtokban tartották,

amelynek száját olykor faragott csontlapokkal díszítették. Maga az íj mérnöki precizitással szerkesztett, többféle fából, szarulemezekből és ínrostkötegekből összeállított visszacsapó- vagy reflexíj volt, melynek a markolatát és a végeit gyakran két-két csontlemezzel is megerősítették.

A honfoglaló magyarok sírjaiból pajzs vagy vasvértet maradványai mindaddig nem kerültek elő, harc közben alighanem legfeljebb bőr- vagy nemezvértelet óvhatták magukat.

Férfiak és nők felszerelésének alapvető fontosságú eleme volt a lószerszám. **(36. kép)** Nyergeik hasonló szerkezetűek voltak azokhoz, mint amelyeket még a 20. század első felében is készítettek a hortobágyi nyerges mesterek. Az elülső és a hátsó kápát néha ezüst (Szakony) vagy palmettás faragású csontlemezekkel (Izsák-Balázspusztá) díszítették. A nyereg két oldalára csatolták a bőrszíjon lelógó kengyeleket. Ezek méretét és alakját megszabta használóik életkora, neme és rangja. Legelterjedtebbek a homorú talpalójú, puhatalpú csizmákhoz való, körte alakú kengyelek voltak, melyek fülét és szárait néha nemesfém-berakással díszítették. A harcosok, a pásztorok főként csuklós szájvasú zablákat használtak, melyek végein egy vagy két karika tartotta a kantárt és a fogószárat. A nők és az előkelő férfiak azonban szívesebben alkalmazták a biztonságosabb, az ún. oldalpálcás zablákat, melyek megakadályozták, hogy egy erőteljesebb mozdulattal berántsák a zablát a ló szájába, mely így irányíthatatlanná vált volna. A kantár és a szügyelő, valamint a farmatring szíjazatára a férfiak közül csak a legrangosabbak szereltettek aranyozott ezüstvereteket. A gazdag nők egyik csoportjának megkülönböztető jegyei viszont éppen a három- vagy négyszirmú virágot mintázó aranyozott ezüst vagy bronz rozettás lószerszámveretek voltak.

A régészeti ásatások során előkerülő leletek és a megfigyelt jelenségek alapvető fontosságúak a 10. század kutatásában, hiszen ebből az időszakból belső írott forrásaink, amelyek a honfoglaló és a kalandozó magyarok társadalmáról, gazdaságáról, mindennapjairól tudósítanak, nincsenek. A kortárs nyugati vagy a bizánci krónikások pedig, akik a magyarságnak csak kalandozó csoportjaival kerültek kapcsolatba, mindezekről mit sem tudtak, s többnyire egyoldalúan elfogult, igaztalanul sötét képet festettek honosító eleinkről.

